

sten.

EN TIDNING FRÅN SVERIGES STENINDUSTRIFÖRBUND

NUMMER 02 JUNI 2018

personligt

VÅRA NYA SÄTT ATT TA FARVÄL

MURSPECIAL GUSTAF VASA KYRKA LINUS ALFREDSSON ÄNGSKYRKOGÅRD I SÖNDRUM
DE STENPRISNOMINERADE 2018 ASKIMS ASKGRAVLUND FREDRIKSKYRKAN

Sten är naturens äldsta konstform. En konst vi arbetat med i 115 år

Vi tillverkar allt ifrån gravstenar, murar, trappor och gatsten till grindstolpar, golvplattor, fönsterbänkar och bänkskivor.

**NILSSONS
STENHUGGERI**

SÖLVESBORG • www.nilssonssten.se • 0456-155 55

INNEHÅLL

NUMMER 02 JUNI 2018

SÖNDAGSÖPPET 10

Den gotländske skulptören och stenhuggaren Linus Alfredsson håller öppet hus varje söndag i sommar och bjuder in besökare till sitt magnifika konstprojekt *Stencirkeln*.

I DÖDENS NYA KVARTER 12

Följ med på en rundvandring på Malmös kyrkogårdar och du får en bild av ett Sverige där nya begravningstraditioner tar allt större utrymme.

GUSTAF VASA KYRKA 20

Gustaf Vasa kyrka vid Odenplan i Stockholm har genomgått den största svenska kyrkorenoveringen sedan 1960-talet. Det är en modernisering som skett, med materialval som knyter an till historien.

ASKIMS ASKGRAVLUND 25

Granit och skiffer i terrasser, murar och fasader. Askims nya församlingshem och askgravlund har utgått ifrån den dramatiska topografin norr om kyrkan men intagit en lågmäld profil med funktion i fokus.

FREDRIKSKYRKAN 30

Ombyggnationen av Fredrikskyrkan i Karlskrona visar vägen till framtidens kyrkorum. Konstnären Pål Svensson har formgett altaret och dopfunten i marmor och diabas – som får representera två motpoler som möts.

ÄNGSKYRKOGÅRDEN 34

Utblicken mot det omgivande landskapet spelar en bärande roll för den utbyggda kyrkogården vid Söndrums kyrka i Halmstad. Den ska ge utrymme för drygt 1 200 olika gravplatser: kistlund, kistgravplatser, urngravplatser och askgravar.

DE STENPRISNOMINERADE 2018 36

Elva bidrag tävlar om vinna det prestigefyllda Stenpriset där kärnvärdena är estetiskt, hållbart och nyskapande.

KYRKOGÅRDSMURENS ABC 40

Murarna står för en ansenlig del av församlingarnas underhållskostnader. Brister i kunskap och utförande gör att kostnaderna kan bli onödigt höga.

PÅ OMSLAGET

Nya traditioner med nya symboler tar vid på Sveriges kyrkogårdar.

FOTO: PETTER EKLUND

I VARJE NUMMER

Ledare 04
Kort & gott 06
Stenbrottet 08
Krönikan 44
Marknaden 47

36

Skellefteå Kraft,
nominerad till
Stenpriset 2018.

34

20

Ny
dopfont
i vit
marmor.

FOTO: JÖRGEN JOHANSSON

Historia, samtid och framtid

Detta nummer kretsar kring temat kyrkor, kyrkogårdar och gravstenar. Anledningen är att vi vill lyfta fram naturstenens viktiga roll i kyrkans värld. Den har alltid varit en del av byggnaderna och kyrkogårdens miljö och funktion. Gravstensverksamheten har genomgått stora förändringar de senaste åren. Många människor från andra länder och kulturer kommer till Sverige. Med sig har de sina traditioner, även när det gäller gravstenar.

Läs gärna det intressanta reportaget från Malmö där Rickard Lagerström på Henry Andersson Stenhuggeri tar oss med på en rundvandring på stadens kyrkogårdar. Kyrkogården berättar vår historia, samtid och framtid.

VI PRESENTERAR ÄVEN DE NOMINERADE till Stenpriset 2018. Som vanligt är kvaliteten på projekten hög, med många goda exempel på naturstenens användningsområden. De nominerade visar även vikten av att vårda våra äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Nationalmuseet och Gustaf Vasa kyrka är exempel på rena prestigeprojekt som understryker ett högt hantverkarskunnande och vikten av att restaurera våra gamla byggnader med omsorg och kvalitet.

Juryen väljer ut tre finalister som kommer att presenteras i nästa nummer av tidningen Sten.

TILL SIST ...

... i skrivande stund visar termometern på 25 grader! Jag hoppas att sommarvärmen håller i sig och att du kanske får möjlighet att läsa tidningen i hängmattan.

Jag säger som alltid: Hör av dig om du har synpunkter eller tips till tidningen! Trevlig sommar!

KAI MARKLIN, ORDFÖRANDE SVERIGES STENINDUSTRIFÖRBUND
kai@sten.se

sten.

Nr 2 juni 2018 • Årgång 80
Sveavägen 100,
S-113 50 Stockholm
www.sten.se
ISSN 0346-1866

Ansvarig utgivare

Kai Marklin
kai@sten.se

Utgivare

(Även prenumerationsärenden)
Sveriges Stenindustriförbund
Industrigatan 6
SE-291 36 Kristianstad
info@sten.se • www.sten.se
Telefon: +46-(0)44 20 97 80
Fax: +46-(0)44 20 96 75

Redaktionsnämnd

Mats-Ola Ericsson,
Pernilla Löfgren,
Jörgen Lundgren.

Produktion

Lovstrom Content.
Redaktör Peter Willebrand
peter.willebrand@lovstromcontent.se
Adress: Sveavägen 100,
S-113 50 Stockholm.
Grafisk form Karin Nyman.

Annonsbokning

Kai Marklin
Tel: +46-(0)70 594 71 95
annons@sten.se

Annonsproduktion

Sten rekommenderar
BergArtistic Produktion AB
Robert Strange, robert@bergart.se

Tryckeri

Puna Musta, Finland

VINNARE
AV
STENPRISET
2017!

TOSSENE GRÅ BOHUS, Brunkebergstorg, Stockholm

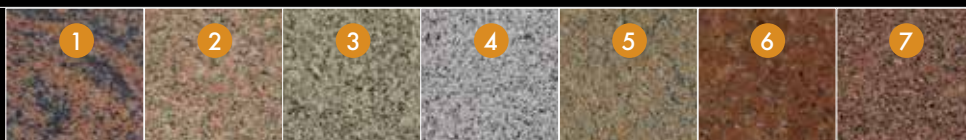
Hallindens
GRANIT
sweden

NYHET!

Vi välkomnar
MOHEDA Swedish Black
till vår stenfamilj!

HALLINDENS GRANIT AB
Stenbrottet Skarstad 501, 454 92 Brastad
Tel +46(0)523 411 55
info@hallindensgranit.se

1. SVENSTORP Hallandia 2. BRASTAD Röd Bohus 3. TOSSENE Grå Bohus 4. SILVER Grå Bohus 5. SKARSTAD Röd Bohus 6. TRANÅS Original 7. BROBERG Röd Bohus

ÅTERFÖRSÄLJARE AV MINERA SKIFFER

kort & gott.

Tipsa oss! Känner du till ett intressant stenprojekt? Hör gärna av dig till Stens redaktör Peter Willebrand.
peter.willebrand@lovstromcontent.se

FOTO: KARIN NYMAN

STEN I STAN:

Cellisten

▼ Den norsksvenska skulptören Liv Dues musikanter har spelat sitt tysta solo utanför Karlstads teater sedan 2001. Historien bakom berättar att konstnären hade tröttnat på sådant som bara kallas konst då det visas på galleri. Hon ville bli bildhuggare. Ett av de första projekt hon då tog itu med var *Cellisten*. Hon köpte helt enkelt ett granitblock och började hugga, vilket hon sedan fortsatte med av och till under tio år. År 2001 visades verket på en skulpturutställning i Karlstad, och i samband med det köptes den av kommunen och Wermland opera.

FOTO: MATTEO DUNCHI

Återvinning à la Italien

▼ Den italienske designern Moreno Ratti har i ett samarbete med företaget Stonethica tagit fram kollektionen *Contrasti*. Stonethica är inriktat på att återanvända rester av naturstensmaterial och skapa nya produkter. Med skivor av varierande rester från Carraramarmor har Moreno Ratti satt samman sin kollektion där olika marmorbitar har sammanfogats till nya produkter.

– Jag fick idén när jag ville förstärka motsättningarna mellan de olika typerna av naturstensrester. I det här fallet har vi 3D-modellerat och bearbetat marmorn i en CNC-maskin så att skillnaderna lyfts fram både geometriskt och linjärt i ett slumpmässigt mönster, säger Moreno Ratti.

Stonethica är också namnet på själva stenmaterialet, som till 99 procent består av återvunnen natursten.

FOTO: NORDSKIFFER

JÄDERS KYRKA SKIFTAR SKIFFER

▼ Väder och vind hade gått hårt åt det vackra skiffertaket på Jäders kyrka i Eskilstuna och en renovering var ett måste. Den ursprungliga engelska skiffern gick fortfarande att få tag på, men den skulle spräcka budgeten. Efter ihärdigt sökande kunde Nordskiffer så småningom presentera den spanska skiffern Castillo som ett fullgott alternativ, som både godkändes av antikvariern och höll budgeten.

– Jag sorterade bort en mängd olika skiffersorter längs vägen. När jag till slut hittade den så det bara klick, säger Mats Komét på Nordskiffer som har arbetat med kyrkorenoveringar i många år.

– Jag förstår vikten av att bevara kulturarvet och värna om kulturskatten, och jag hade verkligen nytta av min materialkännedom den här gången.

Den nya skiffern på plats på kyrkotaket.

Lyckad form

▼ Den svenska smyckeskonstnären och designern Malin Henningsson har skapat flera smycken där olika material utmanar varandra. Hon har bland annat inlett ett samarbete med Borghamnsten där Brännlyckan får spela stens roll! Alla smycken är tillverkade för hand och har ett skulpturalt uttryck.

Halsband i guldplätterad mässing och Brännlyckan, 3 500 kronor.

”Det känns mäktigt att lilla Gotland kan få leverera till så stora projekt.”

PERNILLA LÖVGREN, SLITE STENHUGGERI, BERÄTTAR FÖR HELA GOTLAND ATT MAN SKA LEVERERA 1 300 KVADRAT-METER VÄGGFASAD TILL EN NY TUNNELBANESTATION VID MARMORKYRKAN I CENTRALA KÖPENHAMN.

FRÅN KONST TILL MÖBEL

▼ Snurrfåtöljen *Babled* är ett samarbete mellan den franske designern Emmanuel Babled och det svenska designföretaget Offecct. Den presenterades nyligen på Salone del Mobile Milano 2018. Babled skapades från början som ett konstverk i marmor som Offecct tog initiativet till att transformera till en möbel.

– Jag tänkte på berömda skandinaviska möbler från 1960-talet, formade som stora skal och med runda och mjuka former. Målet är att den ska kännas välkomnande och inspirera människor till att låta kroppen sitta eller ligga i avslappnade, bekväma ställningar, säger Emmanuel Babled.

FOTO: A DAY'S MARCH

Redo för marsch

▼ Det svenska modeföretaget A Day's March utgår från klassisk skandinavisk design och funktion när de tillverkar sina tidlösa herrkläder. Nyligen öppnade man sin femte butik, denna gång på 39 Berwick Street i hjärtat av London. Kopplingen till Sverige och svensk design markeras bland annat genom ett golv i Brännlyckan. Stilsäkert och snyggt – i linje med den egna kollektionen!

Ung klassiker

Marmorbrottet vid Brännlyckan i närkingska Hammar är ett relativt ungt tillskott i den svenska naturstensindustrins historia.

TEXT **PETER WILLEBRAND** FOTO **BORGHAMNSTEN**

Enligt historieskrivningen påträffades Brännlyckanfyndigheterna av en ren tillfällighet i mitten av 20-talet, av väg-ingenjören Birger Lundgren från Askersund. Han hade ett stort intresse för geologi och började bryta stenen 1927. Drygt tre decennier senare såldes verksamheten till Yxshultsbolaget i Kumla, som utvecklade brytningen industriellt.

I början av 80-talet tog Borghamnsten i Vadstena, som även bryter den populära Ekebergsmarmorn, över produktionen av Brännlyckan.

– Förra året tog vi ut 172 kubikmeter ur brottet, vårt produktionsförhållande mellan Brännlyckan och Ekeberg var 20 procent Brännlyckan och 80 procent Ekeberg, säger Eva Gustafsson, säljansvarig vid Borghamnsten.

DEN GRÖNAKTIGA Brännlyckan tillhör samma grupp av kalcitisk marmor som Kolmårdsmarmorn, med höga halter serpentin och där mineralen amfibol ger stenen dess typiska gröna, bruna eller svarta färg. När stenen sågas parallellt med lagringen får den en randig yta, sågas den vinkelrät blir ytan istället fläckig eller flammig. Brännlyckan är med på SGU:s lista över mineraliska ämnen av riksintresse.

Den som på nära håll vill se några aktuella exempel på stenens karaktäristiska utseende kan bland annat besöka Filippa K:s butik på Biblioteksgatan i Stockholm eller restaurang Hillenberg i samma stad, där Brännlyckan gjutits in i det slipade betonggolvet. Stenen återkommer i den spektakulära bardisken. Även cocktailbaren Corner Club (Flying Elk) i Gamla stan i Stockholm är inredd med Brännlyckan.

– Vi har även levererat golv och bänkskivor till restaurangen Aquavit i centrala London, bara ett stenkast från välkända Piccadilly Circus. Både maten och inredningen där hämtar inspiration från Norden och det är såklart väldigt kul att Brännlyckan är representerad bland andra kända nordiska varumärken som Svenskt Tenn, Georg Jensen och Ida Sjöstedt, säger Eva Gustafsson.

När kommer Brännlyckan bäst till sin rätt?

– Allt handlar om tycke och smak. Det finns så mycket nyanser i stenen att den är lätt att matcha med andra färger. Och den passar lika bra på golvet eller på väggarna i badrummet som i bänkskivor.

Dina egna favoriter bland byggnadsprojekten?

– Filippa K och Hillenberg ligger bra till.

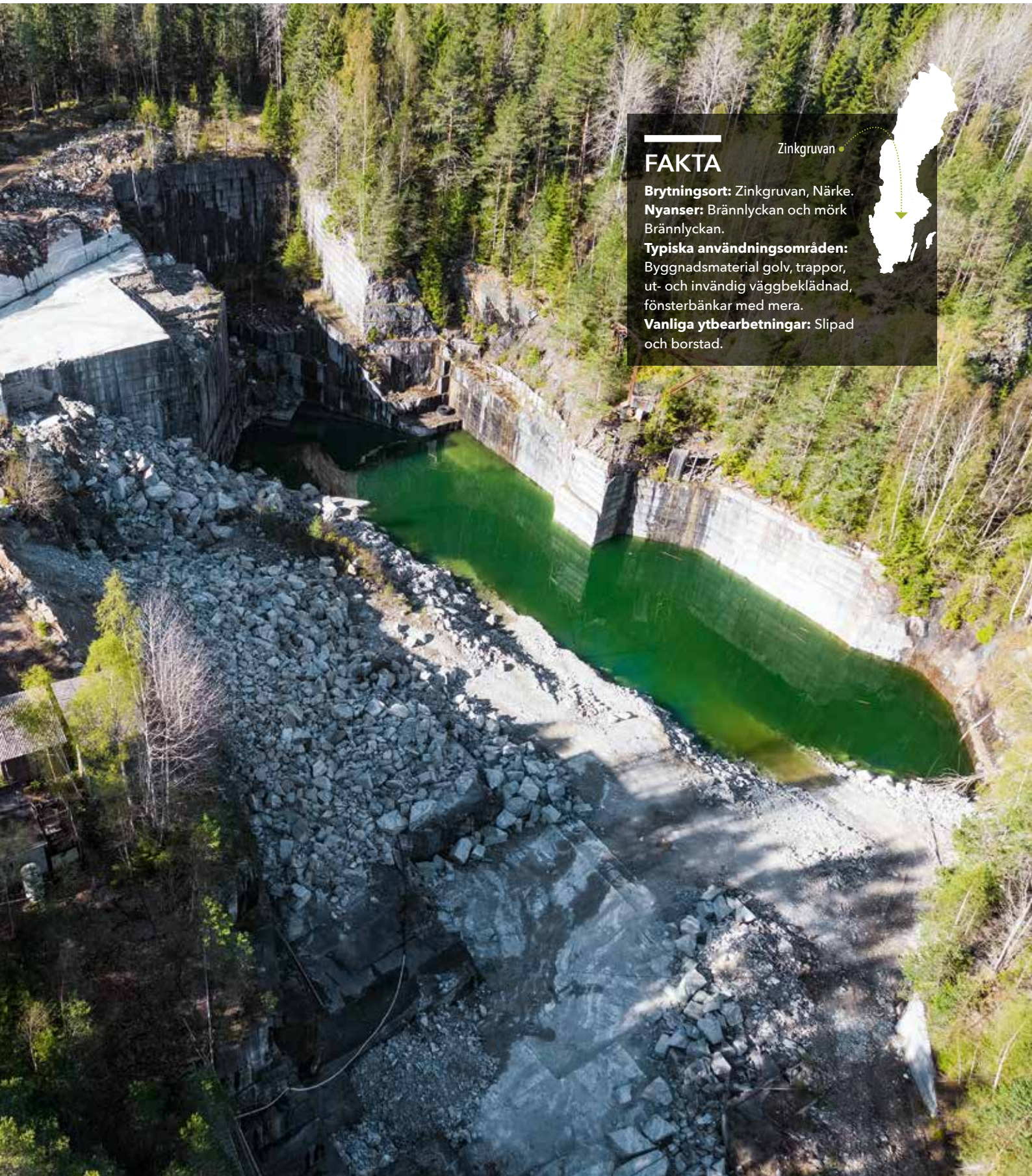
I tv-programmet *Sommar med Ernst* kunde man för ett par år sedan se Ernst Kirschsteiger besöka Borghamnsten. Vad beställde han av er?

– Vi har samarbetat med Ernst i flera år, och han har varit intresserad av såväl kalksten som marmor, både Brännlyckan och Ekeberg.

Hur ser efterfrågan ut på just Brännlyckan?

– Det är en stor generell efterfrågan på svensk natursten, vi märker det också på att efterfrågan på Brännlyckan ökar. Vi har nyligen nyanställt ett par personer för att kunna möta den ökande efterfrågan. ■

FAKTA

Zinkgruvan

Brytningsort: Zinkgruvan, Närke.

Nyanser: Brännlyckan och mörk Brännlyckan.

Typiska användningsområden: Byggnadsmaterial golv, trappor, ut- och invändig väggbeklädnad, fönsterbänkar med mera.

Vanliga ytbearbetningar: Slipad och borstad.

Evig cirkel

Den gotländske skulptören och stenhuggaren Linus Alfredsson håller öppet hus varje söndag i sommar, när han hugger vidare på sitt konstprojekt *Stencirkeln*.
– En sådan här sak blir aldrig färdig, säger han.

TEXT PETER WILLEBRAND FOTO LINUS ALFREDSSON

Ett svenskt Stonehenge, som symboliserar mänsklig samhörighet i en föränderlig värld. Stencirkeln vid Västerhejde på Gotland är rest i en beteshage vid Nygårds Herrgård, cirka fem kilometer söder om Visby. Den består av tolv stenar, som sträcker sig 3–5 meter ovanför marken. Cirkeln mäter 64 meter i diameter och stenarna i granit väger tillsammans över 120 ton.

Hösten 2012 stod verket på plats, med redan 2004 fick konstnären Linus Alfredssons visionen att låta uppföra en stencirkel som beskriver hur en ny människa tar form och samtidigt förenas med en större helhet.

Med finansiellt stöd och gåvor både från privatpersoner och företag kunde visionen så småningom förverkligas.

– Allt har utförts ideellt av ett fyrtiotal personer, varav ett tjugotal har arbetat med förberedelser och att resa stenarna. Varje sten har rests av tre till sex personer, helt och hållet med handkraft.

Att resa en sten tar en till två timmar och kräver noggranna förberedelser, berättar Linus Alfredsson.

– Stenen hålls på plats i en ställning som består av tre telegrafstolpar. När den står av egen kraft stampar vi stenmjöl runt den i hålet. Det är viktigt att ta det lugnt, allt måste bli helt rätt.

Cirkeln och platsen verkar närmast andligt laddad, när Linus Alfredsson beskriver den.

– Men det här är bortom religion, cirkeln förenar människor oberoende av religion, säger han.

Redan vid invigningen förklarade Linus Alfredsson att hans avsikt var att fortsätta att hugga några av stenarna för hand under lång tid framöver.

– Egentligen blir en sådan här sak aldrig färdig.

I sommar kommer Linus Alfredsson att hugga på *Människans sten*, en av stenarna i stencirkeln, som har en tvärrandig framsida efter borrarbete.

– Det är dags att hugga bort spåren av vårt mänskliga görande så att stenens naturliga skönhet och balans syns igen, som en resa fram till inre och yttre fred, förklarar Linus Alfredsson.

Han beskriver arbetet med stenen som ett slags cirkelns gåva till honom, som han i sin tur gärna vill dela med sig av till besökare i sommar, varje söndag fram till den 20 september.

– Det går bra att möta mig vid stencirkeln varje söndagseftermiddag, mellan klockan 13 och 17. Klockan 15 hålls en kort fredsceremoni som en del av stencirkelns berättelse.

– Det går också bra att boka en kurs i stenhuggeri, individuellt eller för grupper. ■

FOTO: ROLF JÖNSSON

***När döden
bygger nytt***

Den svenska kyrkogården håller på att förändras, både till tradition och funktion. Skribenten Petter Eklund har vandrat runt bland kvarteren på mångkulturella Malmös kyrkogårdar.

– Fyrtio procent av våra gravstenar säljs till icke-etniska svenskar med sina traditioner och önskemål, säger stenhuggaren Rickard Lagerström.

TEXT & FOTO **PETTER EKLUND**

Knack, knack, knack ... Rickard Lagerström handhugger en gravsten. Skärvor av Vångagranit sprätter iväg och faller till golvet. Mej-seln följer svarta streck och stenen växer fram, en asymmetrisk polerad form med råhuggna kanter, beställd och snart levererad.

Vi befinner oss på Henry Andersson Stenhuggeri i Emilstorp, ett litet centralt industriområde i Malmö, alldeles intill Kontinentalbanan där godstågen drar förbi som långa susningar.

Knack, knack. Det här är gammal stenhuggarmark där firmorna låg strategiskt bra mellan Malmös tre innerstadskyrkogårdar i S:t Pauli och längre ut Östra kyrkogården, en av landets berömdheter, planerad av arkitekten Sigurd Lewerentz som tillsammans med Gunnar Asplund också ritade Skogskyrkogården i Stockholm. Förr låg här åtta stenhuggerier, kvar i dag är två, och en firma med enbart kontor. Henry Anderssons fyller 100 år i år.

Döden är en pålitlig arbetsgivare och gravstenar har i alla tider varit självklara och efterfrågade. Men något håller på att hända. De traditionella gravstenarna tycks inte vara lika symboliskt viktiga som förr. Gravstenar är konkreta minnesbatterier, men har vi inte längre tid med minnen? Eller vill vi hellre komma ihåg varandra på andra sätt? Är Youtube framtidens begravningsplats där vi lever kvar som spöken i molnet?

Nya livsvanor bryter också upp gamla släktband. Vi flyttar från hembygder och släkter, och har allt mindre tid och lust att besöka och vårda gravar.

– Det handlar om vårt förändrade förhållningssätt till döden. I dag ska begravningsvaror vara så lite som möjligt, helst ingenting, rationellt och snabbt avklarat. Det kan också ha med nya familjebildningar att göra, de breda, skiftande familjebanden. Det är svårt att samla kring en plats och ett uttryck och veta vem som ska bestämma, säger Sven-Erik Aspeklev, chef för begravningsverksamheten i Malmö pastorat, med 17 aktiva kyrkogårdar.

Vi fjärrar oss från döden med ändrade ritualer. Många avlidna går direkt från bårhus till minneslund, där de anhöriga inte får vara med vid asknedsättningen. 17 procent av alla kremeringar förra året var så kallade "direktare", där kroppen körs direkt från bårhuset till krematoriet, utan ceremoni med kista och begravningsakt. Minneslundar och rationella askgravplatser blir allt mer populära. Minnet ska vara lättskött.

Henry Andersson Stenhuggeri har ändå fullt upp med arbete. I mångkulturella Malmö har gravstenar en bättre framtid.

– Många tycker att askgravlundar och annat stjälar marknad från stenhuggerierna. Visst, det är ett tapp, men i Malmö har vi en stor, fin invandring och det är ett privilegium att få arbeta med andra religioner och härkomster, säger Rickard som är fascinerad av hur vi i alla tider har velat helga våra döda med minnesmärken. Det är en global rörelse oavsett religion och uttryck.

– Det är givande att kunna jobba med så många olika religioner, man får en djupare förståelse. Oavsett om du är buddhist, kristen, muslim eller jude har du samma sorg, vilshenhet, skörhet när du kommer hit och ska beställa en gravsten.

Kyrkogårdarna är öppna för alla.

– Vi har ingen synpunkt på trostillhörighet, vi är religionsneutrala. Alla är välkomna, säger Sven-Erik.

Fram till 1970-80-talen fanns det specifika regler för olika gravkvarter. Stenar skulle ha vissa mått, material och utformningar. Till och med bearbetningsgrad på ytorna angavs. Säkerhetstänket kring gravplatser har blivit ett helt annat än för bara sex-sju år sedan, medan estetiken är i stort sett fri. Alla gravstenar måste genomgå en granskning.

– Vi gör rimlighetsbedömningar, tittar på om stenen faller inom ramen för god gravkultur, ett slags allmän hållning kring vad som uttrycks och om det kan uppfattas som stötande. Vi försöker vara behjälpliga och inte poliser. Du kan hitta motorcyklar, bilar, vad som helst på gravstenarna i dag, säger han och berättar om en känd gammal debatt om en stenduva på en grav.

Var det tillåtet? Ja, ansåg länsrätten. Där började mer individuella gravar att utvecklas.

Trots trenden att välja bort traditionella gravstenar är gediget stenarbete något som uppskattas, oavsett religion och härkomst.

– Fyrtio procent av våra gravstenar säljs till icke-etniska svenskar med sina traditioner och önskemål. Det är en viktig och växande marknad för oss, säger Rickard Lagerström.

Invandringen har alltid varit stor i Malmö, som förr var en av landets viktigaste industristäder.

– På 1960-talet var Kockums fullt av italienare och jugoslaver. De generationerna börjar bli gamla nu.

Rickard berättar om kunder med traditioner från Balkan.

– Det ska vara stort och fint, men de har också förstått den hållbara innebörden i svensk natursten. En etablerad släkt här i Malmö ville ha sin nationalsymbol, den turkiska flaggan på en gravsten, men det skulle vara tålig svensk granit.

Symboler från andra smakhorisonter ger annorlunda stenar och spännande stenarbeten för Henry Anderssons. Företaget har inget större lager i Malmö utan beställer blocksågad sten från Nilssons Stenhuggeri i Sölvesborg.

– Vi har höga kvalitetskrav, betalar säkert mer för stenen än andra, men i långa loppet betalar sig jämn och bra service i slutänden. Att jaga de lägsta priserna tror jag inte på. Det gäller att hitta ett unikt erbjudande, en lite högre kvalitet.

Anderssons försöker arbeta in en miljöprofil. Stenen kommer till allra största delen från Sverige och transporteras så kort sträcka som möjligt.

Rickard äger företaget tillsammans med Mats Hindmo, som har arbetat här sedan 1980. Leif Olsson började 1978. Maria Lindén på kontoret är den senast anställda, hon kom hit 1986. Det är en trivsamt arbetsplats. Överallt ritningar, datorer, skrivare, lager av bokstäver och Malmö FF-affischer såklart. Ute på gården ligger stenarbeten i Vångagranit, finsk Näsgranit, diabas, flammig finsk Savolaxgranit och afrikansk Impala. Bland blommor, kors och rosor syns en Banksybild, en liten flicka med röd ballong, som kopierats av Rickard, det är fint på en grav. Uttjänade stenar med högstående stenarbete återbrukas.

– Då får man verkligen en unik sten, en gravstenarnas motsvarighet till vinets Château Mouton Rothschild, men till ett bra pris.

Henry Andersson Stenhuggeri levererar till Malmö, Lund och kranskommunerna.

– Allt här är custom made. Därför måste kunderna komma hit och själva välja stensort, format, dekor. De flesta har först ingen aning om vad de vill ha, möjligtvis en grå eller svart sten.

”Det är en viktig del av vår historia, inte minst i dessa tider när nazister är ute och går på första maj.”

Vi tar firmabilen till S:t Pauli norra, som öppnades 1870. Rickard visar ytterligheterna. Först en askgravlund där namn finns på stålplattor på träpelare. Inte mycket stenjobb här. I ett annat hörn finns den judiska avdelningen. Pam-piga stenar, glömda stenar, stenar från tiden då kyrkogården anlades i det som då var Malmös utkant. Henry Andersson Stenhuggeri har i ett sekel fått uppdrag att hugga nytt, komplettera och reparera här. Omkring 80 procent av stenarna har hans släktingar huggit. Här arbetade morfar Ragnar Nilsson från 1950-talet i ett skjul där han utförde enklare arbeten, handhögg texter på inköpta stenar, monterade gravar. Rickard visar en gravsten med en rund bildplatta i Carraramarmor, som han själv huggit, en identisk kopia av en äldre som hade spruckit.

Längre bort en liten stanplatta i marken. För 13 år sedan fick Rickard det märkvärdiga uppdraget att hugga en gravsten åt Levin Dombrowsky, en 25-årig man som arresterades som tjuv och lösdrivare och hängde sig i cellen i Lund 1879. Hans kranium skänktes till Lunds universitet som en trofé i den rasbiologiska forskningen. År 2001 krävde den judiska församlingen att Levins kvarleva skulle begravas och 2005 kom den i jorden.

– Det är en viktig del av vår historia, inte minst i dessa tider när nazister är ute och går på första maj.

Världshistorien kastar sina skuggor. En rad små gravstenar för dem som kom till Sverige med De vita bussarna, Röda korsets räddningsaktion för fångar från koncentrationsläger, våren 1945. Malmö var den första hamnen och de klarade sig bara hit. Losia, Henia, Estera, Sara, Gerda, Marie, Gitta, Eugenia, Rudolf, Eva, Magda, Rosalie, Dora, Anna ... mest unga kvinnor, 19, 20, 23 år gamla, som borde ha haft hela livet framför sig. Nu vilar de under träden på S:t Pauli norra.

Ibland är judiska gravar helt kala, utan grönska. Enligt rätt-trogen sed ska en föredömlig grav vara utan allt levande. Inga foton på gravarna här. Huggna stenhänder här och där är tecknet för prästerlig välsignelse. Överallt är småstenar placerade på gravarna, en från början judisk sed att lämna ett icke-levande minne som håller längre än blommor. Seden har spridit sig till alla slags kyrkogårdar, nu ofta med tryckta budskap.

Den judiska församlingen krymper. Många känner sig inte trygga i Malmö där antisemitismen är högst närvarande, och folk flyttar sin väg. Det lilla kapellet har blivit angripet flera gånger.

På S:t Pauli mellersta kyrkogård, anlagd tjugo år senare, 1890, rymmer många stiliga gravar för kända Malmö-profiler. Rickard pekar genom bilfönstret.

– Här har vi den absolut viktigaste graven. Eric ”Hövdingen” Persson var Malmö FF:s ordförande under nästan 40 år och föreningen personifierad. Graven brukar få sig en halsduk då och då.

Vi ger oss ut på avdelningen för romska gravar, egentligen ett ”fritt kvarter”, öppet för alla, men här byggdes mest större

Rickard Lagerström
i verkstaden på
Henry Andersson
Stenhuggeri.

”Det kunde komma kunder med fönsterbänkskivor och annat som de villa ha namn graverade i. På en grav satt under många år en brevlåda.”

Judisk grav. Seden att lägga en liten sten på graven, ett icke-levande minne som håller längre än blommor, är ursprungligen judisk men har spritt sig.

romska gravar. Det är fantastiska gravbyggen. Romerna i Malmö hade förr enkla, ”svenska” gravar, ofta bara en stenplatta med namn, lutad mot en träpinne, men när det här området öppnades 1990 började en ny generation skaffa extravaganta gravar, inspirerade av äldre romska gravplatser på Balkan. De som ligger här är såväl katoliker som protestanter och pingstvännar, men en gemensam regel är att kroppen och kistan inte får nudda jorden. Gravarna byggs därför som 1,60 meter djupa kistkammare. På så vis uppstår den speciella estetiken med stendlådor ovan mark, staket och överbyggnader med nyklassiska detaljer, frontespiser och kolonner i en eklektisk mix av stilar och stensorter, egentligen samma slags gravar som på 1800-talskyrkogårdar, där prakten och materialen skulle signalera status och ställning i samhället.

Henry Anderssons anlitas ofta för att bygga kryptor av leca-block, klä gravarna med granitplattor, hugga lock och namn eller leverera lasergraverade bilder som är vanliga här. Det kan vara stora helfigurer av Maria Jesus moder eller porträtt av mormor.

– Ibland får vi bara ett passfoto att utgå ifrån.

Firman anlitar Norrsten i Burträsk som är specialister på fotostenar. Mycket pengar läggs på de här gravarna, det är viktigt att visa hur mycket man älskade sina närmaste. Hela släkter hjälps åt att betala. Beroende på ekonomin görs stenarbetena ofta utomlands, mest i Polen med exporterad svensk sten. Ibland blir kvaliteten lidande. Rickard visar en grav med norsk blå labrador, men med delar från olika block och brott.

– Vi är tre gånger så dyra, men om vi hade gjort det här jobbet hade vi använt samma sten. Man får det man betalar för.

Sven-Erik Aspeklev berättar att gravarna från början byggdes utan större kontroll.

– Det kan vara besvärligt att följa gravreglerna när det gäller större byggnader, särskilt om stenarbetena är gjorda utomlands och för länge sedan. Vi har en skyldighet att kontrollera säkerheten och det har vi inte gjort på de romska kvarteren ännu.

– Vi behöver hitta sätt och metoder, men det ska vi lösa.

Vissa gravbyggen stannar av när det inte betalas längre. Stendetaljer blir liggande vid sidan om, omonterade, medan livet rullar vidare. Firman har dock få problem med betalning från romska kunder. Rickards morbror berättade om romer som såg stenhuggaren som en ”mörker-man”, någon som arbetar med döden och som inger respekt.

– Jag försöker hålla samma höga standard i mitt bemötande av alla kunder.

Att den hållningen fungerar får Rickard bekräftat hela tiden. Romer är en utsatt grupp. I Rickards affärer med dem har många blivit tacksamma över hans reko bemötande, något de sällan har stött på tidigare.

– Det finns en djupt rotad antiziganism som romer har svårt

att komma ifrån. Jag försöker göra min lilla del för att ändra det.

Rickard Lagerström har huggit sten sedan ungdomen. Hans morbror Gilbert Nilsson tog över stenhuggeriet från Henry Andersson 1977 och drev det till 2006, då han inte kunde hugga mer på grund av skador. Firman gick i konkurs. Rickard tog över. Då hade han avslutat en karriär som krögare, ledsnat på stress och sena kvällar. Det var svårt att förena restauranglivet och familj. I alla år hade han besökt morbrorns stenhuggeri, fått sommarjobb, monterat, hjälpt till med gjutningar.

– Det var intressant och jag fick större förtroende, började hugga. I början var det mycket övervakning och många stenar som gick åt skogen, men jag blev bättre.

År 2003 började han på firman på heltid. Krogbranschen hade lärt honom att arbeta med upplevelser, något som är viktigt också i stenbranschen.

– Ger man folk vad de vill ha, men också överträffar deras förväntningar så att de känner sig sedda, då är allt vunnet.

Det kan till exempel röra sig om att matcha stensättning med urnsättning. Sörjande kan resa in från hela Sverige eller världen och får då uppleva hur gravstenen kommer på plats direkt.

– Det avslutet är ofta uppskattat. Folk åker hem till Haparanda igen och känner att mormors gravsten blev jättefin.

Längst ute i kanten av Östra kyrkogården, vid Rosengårds yttersta kvarter, ligger kvarteren för muslimska gravar. De äldsta är från 70-talet. På den nyaste avdelningen fylls gravarna på snabbt. Nya områden i närheten ställs i ordning för framtiden. En stor grupp muslimer har blivit äldre. De senaste tio åren har den här delen av kyrkogården vuxit med flera hundra procent. Enligt muslimsk sed ska den avlidne begravas inom 24 timmar, utan kremering eller kista, och graven ska vara vänd mot öster. Det bildas en tjugis riktning över området med alla gravarna åt samma håll.

Gravarnas utseende varierar. Muslimer från Balkan tar med sig sina traditioner och estetik och det avspeglar sig i gravstenarna, medan muslimer från Afghanistan ofta låter graven vara omärkt. Det världsliga saknar betydelse när man möter paradiset. Saudiarabiens förra kung är till exempel lagd tillsammans med vanligt folk, med bara en liten gravsten. Variationerna är härliga.

– Det kunde komma kunder med fönsterbänkskivor och annat som de villa ha namn graverade i. På en grav satt under många år en brevlåda.

Typiskt är de gröna trämarkörer som sätts på nya gravar i väntan på att en riktig gravsten ska komma på plats. Markörerna visar dels gravens utbredning, det är förbjudet att kliva på en grav, dels vem som ligger där. Formerna, snedsågade eller rundade, anger vilken trosinriktning den döde hade. Grönt är en helig färg i islam. Ibland blir trästyckena stående, tillfälligheten blir permanent. Det blev aldrig någon gravsten.

Rickard minns många namn härute, han har själv huggit dem. Vi ser graven för Zlatans bror. På en sten sitter fem fåglar. En död man lämnade fru och fyra barn efter sig. En kvinnas gravsten visar hennes favoritsyssla: en kaffekopp och en cigarett på ett askfat.

▶ Petar Grujić sköts på ett kafé i centrala Malmö sommaren 2005. Dådet anses av många markera starten på en tid med mer öppet våld i staden. Flera av gängvåldets offer är begravda på Östra kyrkogården.

Inskription: "Stenhuggaren P. Andersson, född d. 25/4 1834 dödad af denna sten d 22/6 1880 Vaker fördenskull ty i veten icke hvad stund eder herre varder kommande Vänner reste stenen."

▶ Muslimsk gravsten över en man som lämnade fru och fyra barn efter sig, symboliserade av de fem fåglarna.

Modern romsk grav. Enligt traditionen får kropp och kista inte nudda jorden. Gravarna byggs därför som 1,6 meter djupa kistkammar, och därigenom uppstår den speciella estetiken med stenlådor ovan mark, staket och överbyggnader.

”Det handlar om förskjutningar i vårt förhållande till döden. För 50 år sedan fanns inte i vårt medvetande att ha en picknick på en kyrkogård.”

I vissa specifika kvarter på kyrkogårdarna ska karaktären hos kvarteren bevaras, till exempel vid centrala delar av Östra kyrkogården, som ingår i Sigurd Lewerentz gestaltade helhetsbild. Ett exempel är "Mazettigången", en räckad pampiga gamla gravar med stenar i samma storlek där familjen Mazetti, som drev chokladfabriken i Malmö, gravsattes. Kvarteret är kulturhistoriskt skyddat och här gäller strikta bestämmelser för höjd, bredd och längd på stenarna.

– Det handlar om förskjutningar i vårt förhållande till döden. För 50 år sedan fanns inte i vårt medvetande att ha en picknick på en kyrkogård. ■

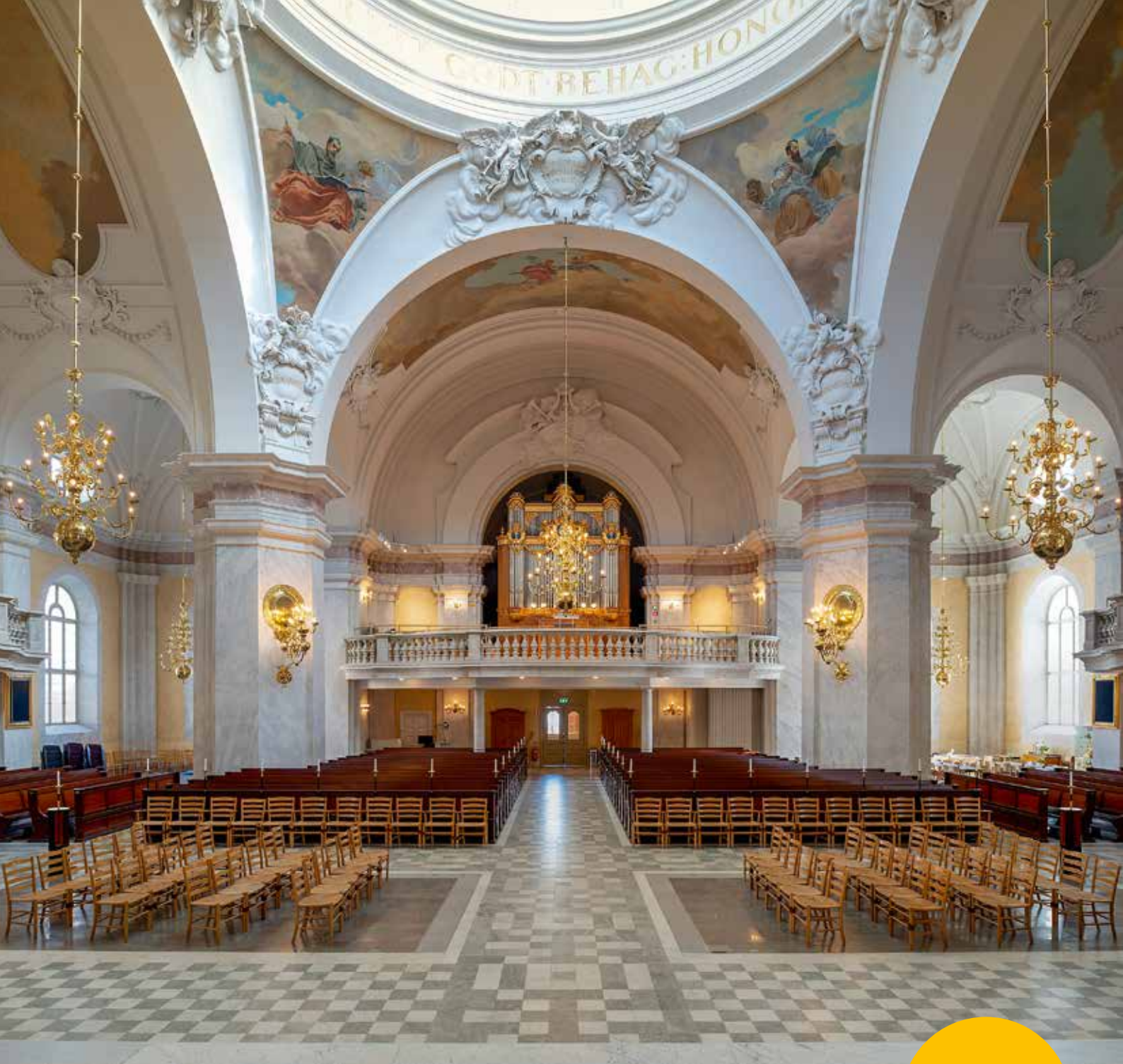
LEVERANSTID

*Femhundra
miljoner år*

*Vår jämtländska kalksten är tuktad av Moder Jord under
en knapp evighet. Därefter har vi bearbetat den till ett
vackert, beständigt och miljövänligt naturmaterial.
Vilken tur att vi har den på lager.*

DALA

www.dalasten.se

Nominerad till
Stenpriset
2018

Historiskt samspel

Ombyggnationen av Gustaf Vasa kyrka är den största svenska kyrkorenoveringen sedan 1960-talet.

En modernisering har stått i fokus – men med ett materialval och lösningar som knyter an till historien. Golvet är provkarta på svensk kalksten och marmor.

TEXT **PETER WILLEBRAND** FOTO **ANTONIUS VAN ARKEL**

När Gustaf Vasa kyrka i Stockholm åter slog upp dörrarna den första advent förra året markerade det slutpunkten på ett restaureringsarbete som pågått sedan maj 2016. Den som under tiden passerat Odenplan har kunna följa ett intensivt arbete omgärdat av stängsel och byggnadsställningar. Samtidigt har arbetet med att göra närliggande stationen till en del av Citybanan pågått. Två olika tidsåldrar har skuggat varandra, båda med syfte att anpassas till den moderna människan.

Ombyggnationen av Gustaf Vasa kyrka är den största svenska kyrkorenoveringen sedan 60-talet. Kravet på en modernisering har stått i fokus. Problem med tak och fönster och ett dåligt fungerande värmesystem fick församlingen att ta ett helhetsgrepp på restaureringen.

Det stod också tidigt klart att det skulle bli svårt att projektera omfattningen av arbetet, och för att hålla den pressade tidsplanen har projektet bedrivits inom ramen för en samverkansentreprenad med ett gemensamt fokus på högt hantverkskunnande, arvoden och kostnadskontroll.

– I praktiken var vi bedrivit arbetet som vid en nybyggnation, vilket är ovanligt när man arbetar i kulturhistoriska miljöer, säger Anders Radinger, platschef hos byggentreprenören M3 Bygg.

Gustaf Vasa kyrka är en av få svenska nybarockkyrkor, ritad av Agi Lindegren och uppförd 1906. I volym räknat är kyrkan landets näst största efter Uppsala domkyrka.

Stenarbetena i kyrkan skulle kunna vara ännu mer utmärkande och omfattande än vad de redan är. Agi Lindegren ville att även fasaderna skulle kläs med natursten, men kostnaderna satte stopp för planerna. Istället putsades fasaderna, som nu blåstrats och målats om för att återfå sin ursprungliga ljusa nyans.

– Fasaden har återfått en ljus och en-

hetlig kulör som framhäver detaljernas rika skuggspel i nybarockens typiska utsmyckningar, säger Mona Lantzourakis, ansvarig arkitekt från AIX Arkitekter.

Överlag har ändringar och tillägg knutit an till ursprunget, betonar hon.

Kyrkorummets stora rymd framhävs genom att golv och bänkar återfått sin tyngd i rödbrun kulör och att dagsljuset strömmar in genom de restaurerade fönstren.

– Det har varit viktigt att använda genuina och traditionella material, som håller över tid och åldras värdigt. Alla tillägg är utförda med hög kvalitet för att samspela med kyrkorummet och åldras värdigt: massivträ, sten och linoljefärg är material som patineras, inte slits ner, säger Mona Lantzourakis.

De ursprungliga stenarbetena i kyrkan har bland annat bestått av portaler, kolonnbasar och solbänkar tillverkade i kalksten och Savonnièresandsten.

– Alla portiker och fönsteromfattningar av fransk sandsten har konserverats, säger Mona Lantzourakis.

Golvet i kyrkorummet är belagt med vit Ekebergsmarmor och grön Kolmårds-marmor. I andra delar, som vapenhuset och korsarmarnas entréer, finns golv i flera varianter av svensk kalksten.

Sockeln är av granit och under kyrkan ligger den så kallade Lillkyrkan med ett golv som är belagt med svart och vit marmor.

– Gustaf Vasa kyrka är som en provkarta på svenska kalkstentyper och marmor, med nyanser som vi så långt som det är möjligt försökt återskapa, säger Mona Lantzourakis.

Konstnären Sigrid Blomberg skapade dopfunten som är tillverkad i vit marmor och skulpterad som två små änglar som håller en dopskål mellan sig.

Kyrkorummet har återfått sin forna rymd tack vare dagsljuset som strömmar in genom de restaurerade fönstren.

Heltäckningsmattan från 1960-talet har plockats bort, vilket gör att gångarnas mönstrade stengolv framträder.

Granitkuberna vid kyrkans innerhörn är en del av de omfattande utvändiga stenarbetena.

Den hyvlade golytan hjälper synskadade att orientera sig med ledkäpp.

Heltäckningsmattan från 60-talet har plockats bort, vilket gör att gångarnas mönstrade stengolv framträder mycket tydligare. De inramas av bänkkvarter med nya golv av kalksten från Öland och Kinnekulle. Även den nya hissentrén är inramad av sten

– Ett stengolv sprider dessutom den nya golvvärmens effektivt och ger ett bättre inomhusklimat, säger Mona Lantzourakis.

En övergripande strävan i restaureringsarbetet har varit att kyrkorummet ska vara en helhet där alla "årsringar" från tidigare restaureringar samspelar med historien. När Mona Lantzourakis själv ska beskriva sin årsring i kyrkan lyfter hon bland annat fram just stengolven i bänkkvarteren, snickerierna i kyrkorummets utkant och ombyggnaderna i korsarmarnas ändar utanför kyrkorummet.

– Bänkkvarteren har med sin rödbruna kulör återtagit rummets bas och mittgångens framtagna marmormönster leder tydligt fram mot kyrkans blickfång: altarpopsatsen av Buchard Precht.

Hon lyfter även fram en innovativ detalj i stenarbetena där man skapat en hyvlad yta i vissa friser. Ytan fungerar som en markering som hjälper synskadade som orienterar sig med ledkäpp.

– Det kan vara ett bra alternativ till de markeringar som i dag klistras in eller skruvas fast och som skadar stenen.

Men det är förstås inte bara de invändiga stenarbetena som sätter tonen för framtidens Gustaf Vasa kyrka.

– Utvändigt är stenarbetena ett jättekapitel av svensk granit. Jag har själv bidragit genom att föreslå några granitkuber som står vid kyrkans innerhörn, de inordnar sig i en markplanering som tar avstamp i historiska planritningar, säger Mona Lantzourakis.

Monica Sandberg vid Landskapsgruppen Öresund har varit ansvarig landskapsarkitekt.

– Vi har gjort mindre men verkningsfulla tillägg i utemiljön samt höjt kvaliteten, sammanfattar hon uppdraget.

Hon understryker även stenarbetenas roll att både förnya och att knyta an till kyrkans historia. Som ett exempel på förnyelse lyfter hon bland annat fram de nya sittblocken i granit.

– Sittblocken är multifunktionella, skulpturala och med en modern klang som tillför ett värde i prången längs kyrkfasaden som annars brukar vara svåra att jobba med, säger hon.

Nya släta hållar i Röd Bohus, likadana som i kyrkans grundsockel, har ersatt den tidigare gatstenen i gångytorna som kopplar kyrkan till omgivande torg och gaturum.

– Det ger platsen en större tyngd.

Projekt: Gustaf Vasa kyrka.

Arkitekt: AIX arkitektkontor.

Landskapsarkitekt: Landskapsgruppen Öresund.

Stenleverantör: Thorsbergs Stenhuggeri, Sjöström Stenförädling, Borghamnsten, Slite Stenhuggeri och Hallindens Granit.

Stenmontör: Valter Eklund – VE Sten.

Dessutom länkar de till hållarna i stengolvet på intilliggande Odenplan. Hållarna är förstås också viktiga för tillgängligheten, säger Monica Sandberg.

Anders Radinger på M3 lyfter fram kommunikationens betydelse för att lyckas vid den här typen av projekt som kännetecknas av en platt organisation med högsta hantverksnivå. Det går att hålla budget med en närvarande beställare som kan fatta beslut tillsammans med alla inblandande, betonar han.

– Till exempel blev slutkostnaden för konserveringsarbetena av sandstenen dyrare än prognostiserat, men det kunde vi kompensera genom att själva bearbeta kalkstenen på plats. ■

Stockholms slott, Nordiska museet, Konstakademien... Och nu Nationalmuseum. Borghamns Stenförädling visar återigen värdet av hög kvalitet och skickligt hantverk.

**BORGHAMNS
kalksten**

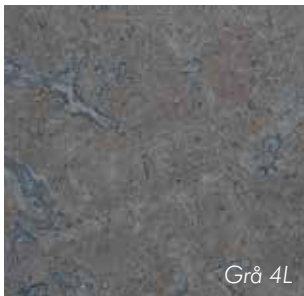
**Borghamns
Stenförädling AB**

Stenvägen 6 • 592 93 Borghamn
Tel 0143- 201 74 • Fax 0143-201 32
info@borghamns-stenforadling.se
www.borghamns-stenforadling.se

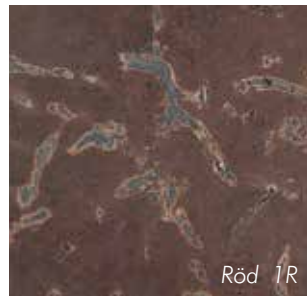
Kalksten från Kinnekulle

Grå

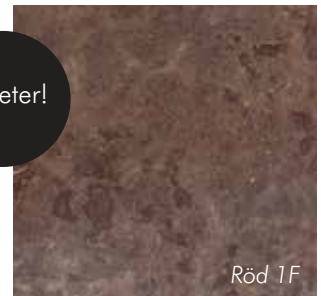
Grå 4L

Röd 1R

Grå 4E

Röd 1F

Nyheter!

Vår slitstarka kalksten som brutits på Kinnekulle i flera generationer är vacker såväl inomhus som utomhus. Med vår yrkesskicklighet kan vi hjälpa dig med allt från det lilla enkla till den svåra renoveringen. Vårt sortiment av kalksten passar till allt från golv, trappor, bänkskivor, murar eller terrassplattor.

**Välkommen att besöka oss på vår nya hemsida
www.thorsberg.se eller via telefon 0510-54 00 56.**

Rödrosig hyvlad

Grå hyvlad

**THORSBERG
STENHUGGERI AB**

Vila & frid

Den nya askgravlunden i Askim ligger i en sänka. En rustik kallstensmur omsluter minneslunden och ger en inramning som minner om en klassisk kyrkogårdsmur, skriver landskapsarkitekt **Thorbjörn Andersson**.

FOTO ÅKE E:SON LINDMAN

En minneslund är en plats för oss som blev kvar. Det är en plats att gå till inte bara i sorg, utan också för att minnas ljusa stunder och umgås med glada minnen.

Men det är även en tillflyktsort när livet känns svårt efter förlusten av en vän, en förälder, ett syskon eller till och med ett barn.

När församlingen i Askim, strax söder om Göteborg, fattade beslut om en utvidgning av den befintliga begravningsplatsen valde man begravningsformen askgravlund. Den kremerade askan läggs i en pappersurna under en grästuva. Den bortgångne får en personlig markering med en namnskyt på neutral plats.

I Sverige kremeras i dag över 80 procent av de avlidna, en siffra som har ökat markant under tre decennier.

Askims kyrka är från 1879 och ligger högt placerat på toppen av en kulle.

Där finns också den äldre begravningsplatsen med kistgravar. Kyrkogården avslutas med en fem meter hög stödmur av granitblock. På den nedre nivån finns en sänka som egentligen är en bäckravin. Den var tidigare fylld med sly och användes som tipp för olika slags trädgårdskompost.

Den nya askgravlund ligger i denna sänka. Slyet togs bort. Marken jämnades av och dränerades. Den nya formen är som en stor, flack skål, ett bäcken, där den lägsta punkten är ett vattenöga i form av en damm.

Skålen är terrasserad ner mot dammen, med låga kantstöd i granit. På så vis skapas horisontella terrasser där urnorna kan jordsättas. Ceremoni-terrassen är placerad i ett sydvänt läge. Här finns ett par stora stenkar för blommor, sittplatser och en utsikt mot kyrkan snett ovanför.

Mot en kallstensmur lutar två tjocka

”Kallstensmuren omsluter minneslundens och är tänkt som en klassisk kyrkogårdsmur. Den är viktig eftersom den ger viss avskildhet och lugn.”

Nominerad till
Stenpriset
2018

FAKTA

FÖRSAMLINGSHEMMET

Erséus Arkitekter har ritat det nya församlingshemmet, som tronar på en klippa och utgör ett tydligt landmärke. Församlingshemmet har gestaltats som en låg volym, något vriden ur kyrkans huvudaxel och med en huvudentré direkt från kyrkbacken. Fasaderna är klädda i skiffer och trä, med inspiration från kyrkobyggnaden.

Den utformade skålen är terrasserad ner mot dammen, med låga kantstöd i granit. På så vis skapas horisontella terrasser där urnorna kan jordsättas.

Projekt: Askim askgravlund.

Beställare: Svenska kyrkan.

Ansvärlig landskapsarkitekt: Thorbjörn Andersson, Sweco arkitekter.

Medarbetare: Staffan Sundström, Charlotta Löfstedt, Tobias Phersson, Malin Unger, Peter Erséus.

Stenleverantör: Nordskiffer med flera.

stålplåtar med utskurna hyllor för gravljus, och på muren är en serie stentavlor infästa i olika färg och storlek. De är platsen för namnskytlan.

Kallstensmuren omsluter minneslunden och är tänkt som en klassisk kyrkogårdsmur. Den är viktig eftersom den ger viss avskildhet och lugn.

Det är alltid ett vågspel att föreskriva kallstensmurar eftersom resultatet till stor del vilar på stenarbetarnas hantverksskicklighet. I detta fallet blev vi positivt överraskade, det är ett verkligt vackert arbete som balanserar rusticitet med precision. Vissa saker har vi kunnat styra, som fogbredder, skärv, stenstorlekar och en viss blandning av bergarter.

Grästerrasserna, ceremoniterrassen, vattenögat och stenmuren är platsens

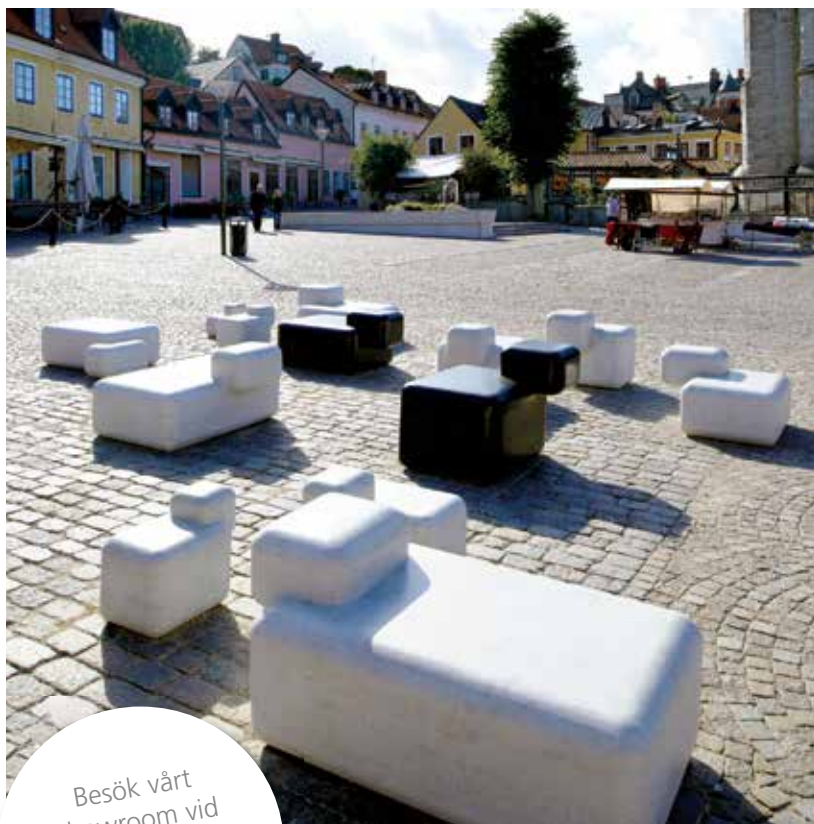
komponenter. Som ett skikt ovanpå detta ligger växtbehandlingen. Den består av blommande småträd som skenkamelia, kornell, häggmispel och ett par mindre lönnar med höstfärg. Därtill perenner och lökar. Växtförteckningen är 57 arter lång. Växterna avspeglar årstidernas variation, och även processen sådd, mognad och skörd, och har med det kanske också något att göra med livets passage.

En minneslund måste ha ambitionen att vara så vacker att den närmar sig paradiset. Det ska vara en plats som är så inbjudande och behaglig att den metaforiskt fungerar som en mötesplats med de hädangångna.

En minneslund är en viktig refug i dagens samhälle. Den ska tala om för oss att även om livet är svårt i dag, finns det hopp om en ljusare morgondag. Det är en plats för oss som blev kvar. ■

Stålplåtar med utskurna hyllor för gravljus lutar mot kallstensmuren.

Besök vårt
showroom vid
hamnen i Slite.
VÄLKOMMEN!

Gotländsk kalksten

Naturligt vacker sten bearbetad till golv,
fasadsten, bänkskivor och fönsterbänkar.
Grovt bearbetad till marksten, handhuggen
mursten och annan trädgårdssten.

SLITE STENHUGGERI AB

Box 52, SE-624 22 Slite

Tel. +46 (0)498 22 03 49

Fax +46 (0)498 22 22 50

Ovala kontraster

Ombyggnaden av Fredrikskyrkan i Karlskrona är en av de största och mest omvälvande kyrkorenoveringarna som har gjorts i Sverige. Skulptören Pål Svensson har formgett altaret och dopfunten.

TEXT **PETTER EKLUND**

FOTO **PETTER EKLUND, PÅL SVENSSON OCH PER GUSTAFSSON**

Vad? Är det vatten eller en spegel? Skulptören Pål Svenssons dopfunt i Fredrikskyrkan i Karlskrona framkallar förundran och förtjusning. Besökare höjer först blickarna mot de ljusa valven, men lockas sedan av en svart stensulptur. Kyrkorummet speglas i ytan, men vad består den av? Nyfikna fingertoppar närmar sig, ytan bryts och små vågor löser upp spegelbilden. Illusionen var perfekt. Stenytan är vatten.

– Det är som en gudomlig upplevelse, en uppenbarelse, säger Pål Svensson, som tidigare har utfört flera konstverk i Karlskrona. Dopfunten är kyrkans clou.

Fredrikskyrkan har under de senaste åren genomgått en förvandling från klassisk historiskt miljö till en mångfunktionell arena, "världens modernaste Tessin-kyrka".

Dopfunten är ett av inslagen i ett radikalt program som har uppdaterat kyrkans innehåll, tilltal, arkitektur och öppenhet till en fantastisk mix av barock och funktionalism för 2000-talet.

Dopfuntens diabas, krysshämrad och polerad, bildar ett mörkt ankare till rymden i det vita kyrkorummet. Pål Svensson berättar om dramaturgin.

– Idén är att föra in naturen i kyrkorummet. Dopfunten ska vara en levande del som ett vattendrag för dopet istället för den traditionella silverskålen.

Dopfuntens renskalade form bryter mot kyrkans antika prakt och framkallar sin omgivning, som en svart sten i ett snölandskap. Ellipsformen antyder också en båtform, en vanlig kyrklig symbol. Den flata skålen som är dopfuntens yta och centrala del kan sänkas ner och bildar då en bassäng.

– Det blir som att titta ner i en källa eller en oändligt djup brunn. Barngruppen ska kunna stå runt där och prata om vattnets betydelse på jorden och i dopet.

På en given signal kan den centrala delen höjas, fjärrstyrd, vattnet rinner över kanten och den gyllene texten Dopets Gud välsignar dig blir synlig på varje sida. Vattnets karaktär kan också förändras, från stilla rinnande till porlande. Det är teatraliskt och effektivt.

Pål Svensson fick inspiration från en biografi i hans ungdoms Göteborg, där en staty på scenen sänktes ner innan filmen började.

– Då tystnade hela publiken. I teaterns värld är det viktigt med rörelse, entréer och sortier.

▲ Dopfunt och altare accentuerar via sacra – den heliga vägen – genom två motpoler som möts: det mörka tunga urberget där vattnet stiger upp och det ljusa altaret i marmor som ger ett svävande intryck.

Dopfunten, av ett diabasblock från ett stenbrott i Lönsboda, sågades med figurlinsåg hos Johansens Monumenthuggeri utanför Sarpsborg i Norge. David Knutsson, stenhuggare utbildad hos Marmor och Granit, krysshämrade dopfuntens utsida och utförde även poleringen. Hydrauliken är konstruerad av Uno Svensson på Walleverken utanför Karlskrona. Vattnet går runt i ett slutet system och byts ut varje dag.

Dopfunten dominerar rörelsen in genom kyrkan.
– Vi vill markera dopets viktighet och placerade därför dopfunten

”Det är via sacra, livets heliga väg från dopet fram till altaret där man får ny energi och förlåtelse vid nattvarden.”

i centrum, säger Per Gustafsson, kansli-
chef och projektledare för ombyggnaden.

Stillsamt lycklig över allt det nya visar
han runt i kyrkan. Pål Svensson har även
formgett kyrkans nya altare, ett mitt-
altare i italiensk Carraramarmor. Vägen
från ingången till dopfunten och fram
mot altaret är starkt symbolisk.

– Det är via sacra, livets heliga väg
från dopet fram till altaret där man får
ny energi och förlåtelse vid nattvarden,
berättar Per Gustafsson. Carraran med
sina antika övertoner passar här i Tessins
kyrka som inspirerades av Roms kyrkor,
speciellt Trinità dei Monti ovanför
Spanska trappan.

– Dopfuntens diabas och altarets mar-

mor är ett möte mellan det kärva, mörka
Sverige och det italienska idealet med
renässansens klassiska värden. Det är
också motsatsernas spänning, skugga och
ljus, glädje och sorg, säger Pål Svensson.

Det flyttbara altaret är skulpterat
som ett ovalt bord, med fyra breda ben
som bildar en tydlig korsform i de olika
väderstrecken. Med de inåtsvepta benen
som tycks stå på tå och med carrarans
något artificiella karaktär skulle altaret
kunna vara ett kontrollbord på ett
rymdskepp i en scifi-film. Belysning
undertill gör att det tycks sväva på ljus
som om gravitationen upplöstes. Moder-
niteten är en medveten brytning mot
barocken, ett sätt att koppla den till nutid

och framtid. Marmorblocket valdes i ett
brott i Carrara.

– Otroligt att vi inte stötte på några
sprickor.

På översidan ligger en yta av
pergament, skrivkonstens
första material, som belyses
underifrån till ett varmt skimmer.
Materialet är nästan outslitligt.

Inspiration är hämtad från sitsarna
i de 400 stolar som har formgivits av
Åke Axelsson och som ersätter de fasta
kyrkbänkarna. Stolarna är klädda
med pergament och materialets
naturliga variation i mönster och färg

Gosskören i
procession vid
dopfunten
under åter-
invigningen av
Fredrikskyrkan.

FOTO: CHARLOTTA BÄCKSTRÖM

gör varje stol unik: brunt, vitt, grått, melerat, fläckigt. Tillsammans bildar de många stolarna en brukbar och flexibel konstinstallation.

– De gamla bänkarna och altaret åt upp allt ljus. Man blev lite vemodig när man klev in här. Det passade inte ihop med Tessins arkitektur. Han var en visionär arkitekt som arbetade med temporära installationer. Vi ville hitta

tillbaka till det, säger kanslichef Per Gustafsson.

Bakom altaret öppnar sig nu korets härliga rymd, befriad från det nybarock-altare som sattes in i tidigt 1900-tal. Korets nya, eleganta kalkstensgolv formgavs av Ole Drachman, huvudarkitekt vid ombyggnaden.

Så har ett nytt välkomnande, svindlande stadsrum skapats i Karlskrona. ■

Projekt: Fredrikskyrkan.

Beställare: Svenska kyrkan, projektledare/kanslichef Per Gustafsson.

Arkitekt: Ole Drachman.

Konstnär: På Svensson.

Stenentreprenör: Marmor & Granit.

GRANUM STENPRODUKTER

Natursten för interiöra,
exteriöra och
offentliga
miljöer.

info@granumstenprodukter.se

tel: 044-620 10 10

www.granumstenprodukter.se

Tradition från Öland

Mysinge Stenhuggeri AB är ett familjeföretag i den tredje generationen och har sedan 1930-talet brutit och förädlat den öländska kalkstenen. Vi levererar Ölandskalksten till det stora och lilla projektet, både i inne- och utemiljö.

Mer information om produkter och bearbetningar finns på vår hemsida.

MYSINGE
STENHUGGERI

Ängaspel

TEXT **PETER WILLEBRAND** FOTO **PÅL REIJER**

Angskyrkogården är den nya kyrkogården vid Söndrums kyrka i Halmstad som invigdes i samband med Allhelgonahelgen 2017. Den ger utrymme för drygt 1 200 olika gravplatser: kistlund, kistgravplatser, urngravplatser och askgravar. Den gamla och den nya delen av kyrkogården skiljs åt av en mindre väg.

– Extra stor vikt har lagts vid utblicken mot det omgivande landskapet. Kyrkogården ska gestaltas med utgångspunkt i goda möten. Bland stadens alla olika funktioner ska kyrkogården leverera frid, säger kyrkogårdsarkitekt Pål Reijer.

En siktlinje löper i nordostlig riktning

i form av en förhöjd huvudgång, men den ligger inte i linje med utblicken.

– Det ger betraktaren fritt synfält mot landskapet, utan att gångvägen hamnar i blickfånget.

ÄNGSKYRKOgåRDEN SKA vara en värdig plats för framtida gravsättningar, med höga krav på etik, förklarar Pål Reijer.

– Det innebär inte bara en vacker plats, utan också sådant som inte är synligt: en avancerad dräneringsanläggning, ett bra omhändertagande av dagvatten, bra jordmassor för enkel gravgrävning och god nedbrytning av gravsatta stoft.

Hallandianejs – Hallandia Svenstorp

– har använts till gångplattor och murar. På kyrkogården har man även byggt ett kapell med en fasad i Hallandianejs. I kapellet finns bland annat ett rum för urnförvaring där man kan samlas inför stundande gravsättning.

– Norr om byggnaden fanns tidigare en gammal källa varifrån det under alla tider har sipprat vatten. Församlingen ville att den skulle behållas, men det gick tyvärr inte på grund av de omfattande dränerings- och uppfyllnadsarbetena.

I stället har man byggt en konstgjord källa på samma plats.

– Den är inramad av brända ekplank, liknande dem som hittades vid den

Nominerad till
Stenpriset
2018

Skulpturen *Lär mig
du fågel* är gjord
av rostfritt stål
och vajar i vinden.

arkeologiska utgrävningen på platsen, säger Pål Reijer.

MELLAN GRAVARNA HAR häckar av idegran planterats. Träd – pil, ek, oxel – är planterade utmed kyrkogårdens sidor och från den gamla kyrkogården leder en allé av pelaravenbok mot huvudgången.

– Ibland får kyrkogårdsförvaltare höra att det är ödsligt på kyrkogården, men då ska man veta att mötena på kyrkogården sker i olika dimensioner. En person upplever kanske möten i minnet, en annan besöker platsen för kontemplation och för den tredje är det en arbetsplats. ■

◀ Den närbelägna Söndrums kyrka vars kyrkogård delvis försågs med ny markbeläggning och ny gångvänlig trappa. Allt i Hallanddiagnejs.

◀ Hallanddiagnejsens vackra flammighet framträder tydligt i den nya trappan.

◀ Kyrkogårdshuset (kapellet) rymmer rum för urnutlämning och kontemplation, teknikrum och toaletter. Knutar av rostfri plåt låter huset ansluta mjukt till kyrkogårdsanläggningen. Taket är beklätt med tjärat spån, precis som kyrkans torn och stigportens tak.

Stenpriset

2018

Estetiskt, hållbart och nyskapande! I år tävlar elva projekt om att leva upp till Stenprisets tre kärnvärden. Det är samtidigt viktigt att understryka att priset premierar en helhetssyn och en förståelse för materialets möjligheter, och som gör stenen rättvisa. Kärnvärdena utesluter inte breda tolkningar. Det finns nyskapande i tradition på samma sätt som det finns hållbarhet i ny arkitektur. Stort tack för era bidrag!

Kai Marklin, juryordförande och ordförande i Sveriges Stenindustriförbund

Nominerad till
Stenpriset
2018

Det finns fler
nominerade i
tidningen. Titta
efter den här
symbolen!

FOTO: ANDREAS SUNDGREN

FOTO: KARIN OLEANDER

STORSKOGS- TORGET

Storskogstorget i Sundbyberg har fått ett ansiktslyft. Med små medel har man åstadkommit relativt stora förändringar, och ändå lyckats behålla torgets identitet intakt. Torget är via nivåskillnader, trappor och skiffermurar indelat i flera olika rum. Platsen vid mosaikfontänen är som ett torg på torget.

Allmänheten och de boende runt torget och har också fått lämna förslag på hur de vill att deras torg ska se ut. Helena Eriksson, landskapsarkitekt och konstnär vid 5land, har ritat omgestaltningen som ursprungligen utformades av den finlandssvenske trädgårdsarkitekten N. H. Oréto. Helena Eriksson har också skapat ett nytt konstverk, en skulpturgrupp av näckrosknoppar som kommer upp ur en skifferyta centralt på torget. På kvällen lyser knopparna och en effektbelysning runtom gör ytan till en fiktiv vattenyta som knopparna kommer upp ur.

Den stora slitna entrétrappan till torget har av fått nya trappsteg i grå granit, och runt 20 procent av skiffermurarna har ersatts med ny Oppdalskiffer. Skifferhällarna runt fontänerna är Offerdal, där merparten är återanvänd och tydligt visar den stora fördelen med natursten: hållbarheten.

På torget återfinns Otta Rost och Otta Pillarguri i markmönstret som till större delen består av betonghällar. Den rostbruna skiffern ger en nyans som effektivt knyter samman torgets golv med den övriga naturstenen på platsen, trots att andelen är liten. Det är också typiskt för omgestaltningen av Storskogstorget.

FOTO: KARIN OLEANDER

THE STEAM HOTEL

Steam Hotel i Västerås har uppstått ur ett slags postindustriellt tillstånd som knyter an till det gamla ångkraftverkets historia. Det 60 meter höga tornet är utmärkande för byggnaden och har varit en del av Västerås skyline i över hundra år.

Sveriges en gång tredje största kraftstation är det senaste exemplet på hotellgruppen ESS Groups strategi att skapa moderna och unika hotellmiljöer i klassiska byggnader. Satsningen på naturliga och funktionella material har blivit ett sätt att möta konkurrensen från andra aktörer. Material som trä och natursten återkommer i flera av deras projekt. Med naturliga ådringar markerar de någonting ursprungligt. Ett exempel är Offerdalsskiffern som likt ett pussel täcker golvet vid spaavdelningen på sjunde våningen, i anslutning till utomhuspoolen med magnifik utsikt.

Stenarbetena har överlag mycket stor betydelse för hotellet, inte minst i de publika delarna som barer och buffébord. Den solida naturstenen lyfter hela inredningen, i synnerhet i de två restaurangerna: Chamberlin Grill och Locavore. Den sistnämnda ligger på artonde våningen med utsikt över Västerås och Mälaren, och marmor återkommer i både bänkskivor och serveringsytor.

GASVERKS- VÄGEN

Den 28 april öppnade gång- och cykelvägen längs med Gasverksvägen förbi Hjorthagens IP i Stockholm.

Ombyggnationen av Gasverksvägen innebär en trafiksäkrare sträcka med en ny gångbana och cykelbana utmed gas-klockorna. Arbetet med finplaneringen längs Gasverksvägens nedre del vid Bobergsgatan har pågått under våren. I arbetet har det ingått att beklä muren med granit som ett led i att förstärka slänten nedanför Gasklocka 3.

VALNÖTSTRÄDET

Kvarteret Valnötsträdet vid Kalmar slott fick namn efter valnötsträden som på 1700-talet planterades i trädgårdar på platsen där man rivit den medeltida staden. Platsen har sedan legat dold under en park i flera hundra år. För några år sedan sålde Kalmar kommun marken och gick in i ett "samverkansprojekt" med Statens konstråd, Riksantikvarieämbetet, Arkdes och Boverket. I gestaltningsprogrammet *Medeltidens nutid* skulle arkeologiska utgrävningar vara vägledande, med målet att åskådliggöra Kalmars betydelsefulla historia, bland annat Kalmarunionen 1397.

Markbeläggningar av både huggen sten och fältsten från 1200- till 1400-tal grävdes fram. Stenarbetena höll mycket hög klass och visade att bebyggelsen liknade den i Visby och andra anrika städer runt Östersjön. Ett beslut togs om att återskapa torgets markbeläggning på ett sätt som gav uttryck för platsens forna status. Gamla slitna borgmästarhällar från kommunens stenlager fick bilda ramverket för torgets gränser mot den forna bebyggelsen.

Torgytan och några av de medeltida gatusträckningarna återknyter till historien genom stensorter – unionsstenar – som representerar dåtidens nordiska union. Danmark representeras av skånsk diabas, svart granit, Vångagranit, Blekinge grå och Hallandagnejs. Sverige representeras av grå och röd Bohus, Flivik samt Älvdals-kvartsit. Norge representeras av Labrador, ljus och mörk, samt vit Stören. Det nutida Finland representeras av grå Kuru.

Resultatet är en unik markbeläggning med mosaiksten som stenläggarna skickligt komponerade på plats. De högljanspolerade stenarna utgör en liten procent, men ger beläggningen ett gnistrande uttryck som påminner om historiens glansdagar.

FOTO: ANNA RUT FRIDHOLM

NATIONALMUSEUM

Det är ett de största prestigeprojekten i Sverige under senare år. När allmänheten i oktober åter får tillträde till Nationalmuseum har drygt fyra år gått sedan renoveringsarbetet inleddes våren 2014. Den som följt arbetet från utsidan har bland annat kunnat följa ett metodiskt ansiktslyft där taket har fått ny kopparplåt, fasaden putsats och runt 1 200 kalkstensblock har bytts ut.

På insidan har totalt har runt 3 000 kvadrat ny ljusgrå och gråbrun Borghamnskalksten i olika bearbetningar – normalslipad och borstad – kommit på plats, på både golv och väggar.

Museets publika ytor har ökat med cirka 2 300 kvadratmeter, varav 800 utgörs av ny utställningsyta på entréplanet. Totalt upptas 5 300 kubikmeter i olika utrymmen

av installationer. Någon har räknat ut att det motsvarar 52 stadsbussar. Dessutom har man byggt en ny restaurang med 140 platser och ett kafé med bar för 120 gäster

Valvutrymmen som tidigare användes som lageryta har blivit ett stort och avlångt kapprum, indelat i sektioner. Rummet förbinds med två trappnedgångar från var sina ändar och bildar ett slags neutral hållplats med förvaringsskåp, toaletter, bänkar och andra faciliteter: en plats att samlas på vägen vidare till eller från utställningslokalerna. Kalkstensgolvet och teglet i det välvda taket ger en väldigt varm inramning. Det ser redan ut som att ljusgårdarna och stenen alltid har varit en del av museet, men för den återkommande museibesökaren är det förstas en stor skillnad.

←
Fasadens
sockel är
i kalksten.

TINGSRÄTTEN I LUND

Lunds tingsrätt har varit i behov av större och modernare lokaler under lång tid och en ny byggnad är nu inflyttningsklar. Den nya tingsrätten blir ca 10 500 kvadratmeter stor, disponerat på sju plan varav ett under mark. Fasaderna utgörs i huvudsak av koppar och glas medan sockeln består av kalksten. Byggnaden ska klassificeras enligt Miljöbyggnad nivå guld.

– Den nya tingsrätten präglas av enkla och robusta naturmaterial som är slitstarka, hållbara över tid och som åldras vackert, säger Specialfastigheters vd Åsa Hedenberg.

SKELLEFTEÅ KRAFT

Kommunala Skellefteå Kraft bestämde sig förra året för att göra entrén till huvudkontoret mer tillgänglig och "rätt i tiden". Kontoret ritades 1964 av arkitekten Lennart Nilsson, som i två decennier även ansvarade för utbyggnader i form av hotell, konferenslokaler och kontor.

År 2006 vann Josef Eder och General Architecture en tävling om en tillbyggnad. Det nya kontorshuset i koppar är 40 meter högt, har 11 våningar och rymmer cirka 145 kontorsrum. Ombyggnaden av entrén skulle komma att innebära en viss återgång till Nilssons planlösning, men ändå bli mer välkomnande, bland annat genom en ramplösning som markerar tillgänglighet på lika villkor.

Den stenlagda golvytan vid entrén är lagd i ett mönster i svarta till ljusgrå kulörer och olika storlekar av graniten Lappland Black. Ett mindre mönster nära trottoaren övergår till ett allt större när besökaren närmar sig entrén. Stenens inslag av kopparstänk knyter an till huvudkontorets fasad som består av 9 000 kopparplåtar.

Golvläggning

Naturstensgolv i bruk eller fix i entréer, gallerior och offentliga miljöer.

Narkesten.se

Kyrkogårdsmuren kräver rätt kunskap

Kyrkogårdsmurar ligger bakom många restaureringsproblem för församlingar, i synnerhet utanför storstäderna. Många gånger är också kunskaperna låga, och det finns få projektörer och utförare som vet hur man bygger rätt.

TEXT & FOTO KURT JOHANSSON

Om man placerar Sveriges kyrkogårdsmurar efter varandra i en enda lång mur med början i vår sydligaste punkt, Smygehuk, skulle den med god marginal passera vår nordligaste, Treriksröset. Kanske skulle den till och med nå Nordkap.

Murarnas status och utseende varierar mycket, från nästan gärdesgårdslänkande murar till stolta byggnadsverk. Gemensamt är dock det faktum att murarna utgör en stor underhållsskuld och restaureringsvolym för många församlingar, kanske till och med större än våra kyrkobyggnader.

För underhåll, restaurering eller anläggandet av en mur krävs kunskap om funktion, utseende, konstruktion och underhållskrav. Här följer några korta generaliserande beskrivningar av det innebär.

FUNKTION

Stödmurens funktion är att i en slänt skapa horisontella, plan. Mot det nedre planet har muren en tydlig visning. Murens översida ligger i nivå med det övre planet (bild 1). En **fristående mur** har en avgränsande eller avspärrande funktion, visning på båda sidor (bild 2). **Barriärmuren** är en kombination av stöd- och fristående mur. Den tar upp nivåskillnad men har visning även mot det övre planet (bild 3).

UTSEENDE – GEOMETRISK FORM

Murar kan ha olika utseende, det vill säga olika mönster eller geometri på den synliga sidan, visesidan. Bild 4–9 här intill visar de vanligaste klassiska murmönstren med sina fackbenämningar.

För kyrkogårdsmurar med viss storlek är anläggnings- och restaureringsförutsättningarna dessa:

- *Kvader-, rubbel- och blockstensmurar* är lätta att projektera, anlägga och besiktiga, men materialet dyrt.
- *Kryssmuren* är svår att projektera, anläggningen kräver mycket stor yrkesskicklighet. Materialet är billigt.
- *Staplade skivor* är lätta att projektera, anlägga och besiktiga. Materialpriset är måttligt om materialet finns lokalt.
- *Fältstensmuren* är mycket svår att projektera, anläggning kräver yrkesskicklighet. Materialtillgången är oviss.

KONSTRUKTIONSPRINCIPER

KALLMUR

Stenarna monteras utan bruk. (Bild 1–3, 6–10 och 12 visar kallmurar.) Konstruktionen är flexibel och kan ta upp vissa rörelser i marken, den kan släppa igenom vatten och behöver oftast inte monteras på betongsula.

Högre kallmurar lutar inåt, hur mycket beror på förhållandet, till exempel jordtryck, grundförhållande och form på stenblocken. År 1764 beslutades att kring kyrkogårdarna skulle byggas en kallmur av fältstenar.

! En viktig funktionsdetalj för kallmur av fältsten eller sprängsten är de små kilstenarna, så kallade *skolstenar*, som håller de stora stenarna på plats (bild 10). De är mycket viktiga för kallmurens stabilitet. De måste kontrolleras regelbundet och slås tillbaka på plats när de börjar krypa ut. Om de faller ut kommer så småningom de stora stenarna ur läge, och då är det försent att göra något.

BRUKSMUR

I en bruksmur är alla stenar sammanfogade med bruk. (Bild 4, 5, 11 och 15 visar bruksmurar.) Min uppfattning är att man ska använda KC-bruk och inte kalkbruk för fogarna även för kalksten och givetvis för granit. Bruksmurar är stela konstruktioner, som inte kan ta upp rörelser och kräver gjuten grundplatta som är frostsäkert urbottnad. Kommer vatten in i en bruksmur är risken stor att fogarna fryser sönder. Vatten kan också ge kalk- och saltutfällning. En bruksmur kräver därför helt tätt fogat avtäckningsskift. Finns risk för vattentryck mot en stödmur, bör man starkt överväga en kallmur, som inte har vattenproblem. Bruksmur som stödmur, måste ha tätskikt mot den massa den ska stödja.

! En viktig funktionsdetalj för bruksmurar och murar där betong ingår är *avtäckningen* (bild 11). Det är platta stenskivor som monteras med täta fogar ovanpå muren och hindrar vatten att tränga in. Måste finnas på alla murar med bruk. Avtäckningen ska ha språng på 30–40 millimeter utanför murlivet. Redan tidigt förstod man kallmurens fördelar och problemet med vatten i bruksmur. När beslut fattades år 1804 om att även bruksmurar godkändes som kyrkogårdsmur krävdes att de försågs med tät avtäckning.

SKALMUR

En skalmur består av parallella skal av natursten och mellan dem en dränerande fyllning (bild 12–13). Detta är en mycket vanlig murtyp på våra kyrkogårdar. Den kan vara ganska problematisk av tre skäl:

Stödmur.

Fristående mur.

Barriärmur.

Kvadermur. Genomgående horisontella, rätvinkliga skift.

Rubbelmur. Rätvinkliga stenar i ojämna skift.

Kryssmur. Oregelbundna månghörningar.

Mur av staplade skivor. Oftast kalksten eller skiffer.

Blockstensmur (enskiftesmur). Hela rätvinkliga block eller skivor.

Fältstensmur. Utförs även i sprängsten.

Skolstenen är en kritisk detalj i en kallmur av fältsten eller sprängsten.

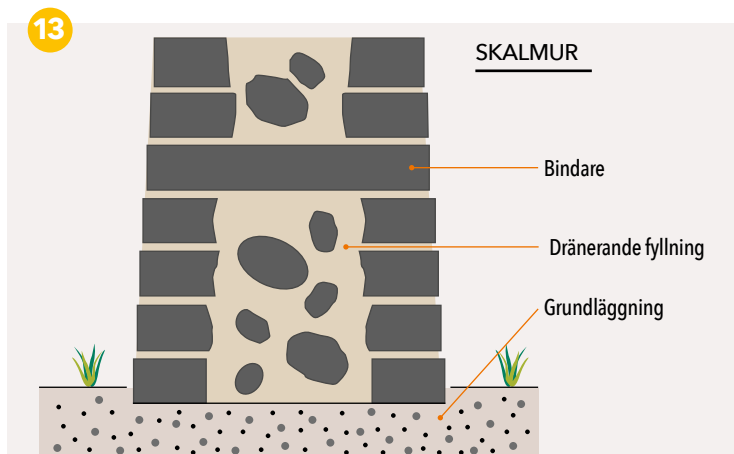

Bruksmuren måste ha täta avtäckningsplattor med täta fogar.

Avtäckning.

Skalmur som är på väg att "kalva" eftersom den saknar bindare.

En skalmur bör ha bindare och fyllning med god dränering.

Fältstensmur med betongkärna som har frusit sönder på grund av otät avtäckning.

Bruksmur av staplade kalkstensplattor som inhyser kolumbarium med marmorluckor.

- Bindare saknas och sidorna trycks ut, eller tippas in.
- Istället för dränerande fyllning har man under årens lopp kastat i allsköns skräp som gör att vatten blir stående och trycker ut sidorna eller multnar, förlorar sin stödjande funktion och sidorna tippas inåt.
- Organiskt material, till exempel löv blir liggande kvar, växtlighet som buskar och träd slår rot, stenar pressat ut, stenskalet raderas och muren kollapsar.

! Viktig funktionsdetalj för skalmur: För en säker skalmur krävs bindare, dränerande fyllning i mitten samt kontinuerlig bortstädning av organiskt material (se bild 13).

BEKLÄDNADSMUR

Beklädnadsmurar monteras på bärande stomme, vanligtvis av betong. Stenarna

kan vara av varierande tjocklek, från 20 till 200 millimeter. För detaljbeskrivning hänvisas till *Utemiljö* (se referenser).

BLOCKSTENSMUR

En blockstensmur (bild 8) uppbyggd av rätvinkliga block kräver omsorgsfull grundläggning och montering, speciellt om den är hög. Montering måste ske så att muren blir absolut rak och står lodrätt. Betongplatta är nödvändig för högre blockstensmurar.

MUR MED BLANDTEKNIK

Under första halvan av 1900-talet förekom kombinationer av olika tekniker: bruksfogad fältstensmur, mur med betongkärna med fältsten som sparsten och sidorna av fältsten intryckt i betongen. Den kräver tät avtäckning. Om denna är otät, (bild 14) fryser betongen sönder och muren kollapsar.

VIKTIGT!

TÄNK PÅ DETTA VID ANLÄGGNING OCH UNDERHÅLL AV MURAR

Gemensamt för alla murtyper

- Kräver effektiv och hållbar dränering.
- All växtlighet tas bort, utom vissa specialväxter som exempelvis sedum.

Kallmur

- Kontroll av skolstenar och rörelser.

Bruksmur

- Inget vatten får komma i muren så tänk på avtäckning, tätskikt, grundläggning.

Skalmur

- Dränerade fyllning.
- Gärna bindare.
- Förhindra att organiskt material kommer in i muren.

Blockstensmur

- Fog >5 mm mellan sågade ytor.
- Grundläggning.

Natursten - för hållbara fasader!

Skiffer är natursten som ger en ekonomisk, klimatsmart och underhållsfri fasad som håller i generationer. Även i tuffa lägen. Med nyheten NVFL + får du ett komplett system som ger energieffektiva bostäder! Våra produkter finns med i Byggvarubedömningen, Sunda Hus och är godkända för Svanenmärkt byggande.

042-33 13 98

www.nordskiffer.com

nordskiffer[®]
GEDIGNA NATURMATERIAL

Hanteras varsamt!

Ar 2011 inträffade den tragiska dödsolyckan i Bollebygd där en lös gravsten vält över en åttaårig flicka. Det blev startskottet för ett omfattande och viktigt arbete med att inventera och säkra våra gravvårdar på ett sätt som ska förhindra att liknande olyckor inträffar igen. Arbetsmiljölagens AFS 1981:15 (Skydd mot skada genom ras) är det regelverk vi i dag har att förhålla oss till. Dessutom finns rekommendationerna från Centrala Gravvårdskommittén, som bland annat anger att gravvårdarna bör kontrolleras vart femte år.

Hur har det då gått, nu nästan sju år senare? Ja, utifrån mina egna erfarenheter uppskattar jag att runt en tredjedel av kyrkans 577 huvudmän – församlingar och samfälligheter – ännu inte genomfört det första grundläggande steget med att inventera hur många gravvårdar som måste säkras.

Jag kan också konstatera att det främst är mindre församlingar som släpar efter i arbetet. Förklaringen ligger som så ofta i en kombination av bristande resurser och kompetens. Många hinner helt enkelt inte med utöver de ordinarie arbetsuppgifterna. Men det finns också motsatta exempel där församlingarna har gått för nitiskt och handgripligt tillväga och satt uppgiften att kontrollera före uppgiften att kommunicera. Tyvärr har vi sett exempel där gravvårdar har välts omkull och gravrättsinnehavaren först därefter meddelats om att så skett. Många har då tagit illa vid sig, blivit ledsna och uppfattat behandlingen som brysk.

”Tyvärr har vi sett exempel där gravvårdar har välts omkull och gravrättsinnehavaren först därefter meddelats.”

Så ska vi inte ha det. Om inte gravvården utgör en direkt fysisk fara finns heller ingen anledning att inte först meddela gravrättsinnehavaren!

Min bedömning är också att en del församlingar har tagit marginal i sina säkerhetsbedömningar och dömt ut fler gravvårdar än nödvändigt. Dessutom är skillnaderna mellan vilka säkringsmetoder som gravrättsinnehavaren kan välja mellan väldigt stora, både i teknisk utformning och i pris. Kostnaden för den enskilde ligger – återigen min bedömning – i spannet 1 000–5 000 kronor. Det borde gå att förhandla fram ett mer enhetligt pris.

Sammantaget har vi alltså fått en ganska spretig situation där en gravrättsinnehavare kan möta helt olika lösningar och krav beroende på huvudman. Det är ju heller inte ovanligt med en gravrättsinnehavare som står i kontakt med flera huvudmän runtom i landet.

Sju år efter olyckan i Bollebygd finns alltså anledning att än en gång samlas kring frågan hur vi ska komma närmare en gemensam lösning på ett arbete som kommer att pågå lång tid framåt. I höst kommer vi att hålla flera seminarier där vi bland annat visar hur en inventering går till på plats, hur upphandlingar och metoder ska utgå från både estetik och etik och informera om vilka dokument som finns att tillgå. De har nyligen reviderats.

När det kommer till upphandlingsrutiner finns till exempel anledning att särskilja på olika uppdrag, så att inte den som pekar på problemet också är den som levererar lösningen.

Och är det något de här åren visar så är det behovet av ett enhetligt bemötande och en tydlig kommunikation med gravrättsinnehavaren. Huvudmannen är en serviceorganisation – och det som levereras ska hanteras varsamt!

RONNY HOLM, ORGANISATIONSCHEF VID SVERIGES KYRKOGRÅRDS- & KREMATORIEFÖRBUND. Läs om höstens seminarier på www.skkf.se.

TIDLÖS ELLER TRENDIG?

VI HAR STENLÖSNINGAR FÖR ALLA BEHOV

Valter Eklund Stenentreprenader AB är ett specialistföretag som utför alla typer av stenarbeten och stenentreprenader. Bland annat golv, fasader, trappor, badrum, kök, markbeläggningar, murar m.m.

VE Sten AB med import och egen verkstad. Tillverkar, tillhandahåller och säljer alla typer av stenmaterial. Bland annat golv, väggplattor, gat- & kantsten, markhållar, fönsterbänkar, bänkskivor för kök och badrum, trappor, beklädnader, fasader, murar m.m.

KUNSKAP OCH TRADITION SEDAN 1938

VALTER EKLUND KONCERNEN

Korgvidegränd 5-7, 162 44 Vällingby

Tel: 08-38 03 30, Fax: 08-38 56 38

Mail: info@ve-sten.se Hemsida: www.ve-sten.se

Breton stenmaskiner

Matek representerar Breton, en välkänd aktör inom stenindustrin. Sedan 1963 har Breton tagit en position som en av de ledande tillverkarna av CNC, Sågar, Slipline m.m. för stenindustrin.

breton

Omni Cubed

Hanteringsutrustning från Omni Cubed gör ert montage enkelt och säkert. Kombinera vagnar, handtag och skenor för problemfri transport och montage.

Omni Cubed
ENGINEERING TO A HIGHER POWER

Liftstyle vakuumok

Lyft säkert, tilta, vrid och hantera material enkelt i er verkstad. Vakuumok finns i alla kapaciteter och varianter.

Manzelli
designed by Liftstyle s.r.l.

Akemi kemiska h j ä l p m e d e l

Färganpassat lim, impregnering, rengöring, underhåll m.m. Akemi har det mesta för ert arbete med sten.

AKEMI®

Digital mallning

Malla kök, väggar, trappor m.m. med enkel och effektiv mjukvara.

LASER PRODUCTS*
industries

DEP vattenrening

Återvinn vatten från er produktion och spar pengar och miljö. Kapacitet från 350 l/min och uppåt.

Tc
TURRINI
CLAUDIO

ADI
INDUSTRIAL DIAMOND APPLICATION

GALESKI
MANUFATUR INNOVATIVER MASCHINEN

ICS
Diamond Tools and Equipment

invicon
chemical solutions

TYROLIT

weha

BORGHAMNSTEN AB

Borghamnsvägen 3
SE-592 93 Borghamn

Tel: +46 143 20 210
Fax: +46 143 20 233
info@borghamnsten.se
www.borghamnsten.se

Ekebergsmarmor • Brännlycke-
marmor • Borghamnskalksten.
Fasader, golv och trappor mm för
såväl inne- som utemiljöer.

NA STENTEKNIK AB

Sirbo 160
SE-693 94 Åtorp

Tel: +46 730 41 90 60
per@nastenteknik.se

NY ÄGARE – SAMMA KRAMLOR!

DALA STEN AB

Kalkbruket
521 62 Stenstorp
Tel: +46 500 451 132

info@dalasten.se
www.dalasten.se

www.dalasten.se

Sten för interiör och exteriör. Golv-
plattor, fönsterbänkar, bänkskivor,
trappor, fasad och marksten.

**NILSSONS STENHUGGERI
& GRAVVÅRDSFABRIK AB**

Industrivägen 17
SE-294 39 Sölvesborg

Tel: +46 456-155 55
info@nilssonssten.se
www.nilssonssten.se

Yrkesskicklighet, kunskap
och erfarenhet sedan 1901.

GRUVTEKNIK AB

Saxdalsvägen 2
SE-771 65 Ludvika

Tel: +46 240 374 95
Fax: +46 240 376 58
info@gruvteknik.com
www.gruvteknik.com

Nya och begagnade maskiner
samt reservdelar för borrar,
kilning och sprängning i berg.

NORDSKIFFER AB

Verkstadsgatan 2 B
SE-263 39 Höganäs

Tel: +46 42 33 13 98
info@nordskiffer.com
www.nordskiffer.com

Experter på skiffer för
fasad, golv, tak och mark.

GÖINGE UTBILDNINGSCENTER

Källgatan 12
SE-289 72 Sibbhult

Tel: +46 44 775 64 00
Fax: +46 44 775 64 35
guc@ostragoinge.se
www.guc.nu

Erbjuder bred utbildning med
bland annat Sveriges enda
gymnasiala stenutbildning.

**NORRKÖPINGS
STENINDUSTRI AB**

Box 120 52
SE-600 12 Norrköping
Tel: +46 11 12 13 80
Fax: +46 11 10 19 12
info@stenindustri.se
www.stenindustri.se

Vi levererar och monterar:
granit – kalksten – marmor –
skiffer – gravvårdar.

VILL DU OCH DITT FÖRETAG OCKSÅ SYNAS HÄR?

Kontakta Kai Marklin

Tel: +46-(0)70 594 71 95
annons@sten.se

**NÄRKESTEN
ENTREPRENAD AB**

Box 62
SE-692 21 Kumla
Tel: +46 19 58 25 20
Fax: +46 19 58 19 90
mail@narkesten.se

Stenhuggning – restaurering –
montering. Utför allt inom
branschen i hela Norden.

MATEK AB

Norra Zinkgatan 3
SE-271 39 Ystad
Tel: +46 411 55 57 25

magnus.lasson@matek.se
ola.randefalk@matek.se
www.matek.se

Diamantverktyg
& maskiner
för sten & betong.

PERSSONSTEN

Yxhultsvägen 44
SE-692 72 Kumla

Tel: +46 19 57 29 00
Fax: +46 19 57 25 43
info@perssonsten.se
www.perssonsten.se

Stenhuggeriet
med yrkeskunskap.

**SJÖSTRÖM
STENFÖRÄDLING AB**

Kalkstensgatan 1
SE-387 92 Borgholm
Tel: +46 485-56 15 50
Fax: +46 485-56 31 38
info@sjostromsten.se
www.sjostromstenforadling.se

Vi tar fram inomhus- och utomhusprodukter av öländsk och jämtländsk kalksten. Kunglig hovleverantör.

STRIXEN AB
Samlarvägen 4
SE-281 43 Hässleholm

Tel: +46 709-99 09 95
info@strixen.se
strixen.se

Natursten är vårt material.

SLITE STENHUGGERI AB

Box 52
SE-624 22 Slite

Tel: +46 498 22 03 49
Fax: +46 498 22 22 50
info@slitesten.se
www.slitesten.se

Allt i gottländsk kalksten. Modern fabrik, duktiga hantverkare. Byggnadssten, trädgårdssten, stenrestaurering.

**THORSBERG
STENHUGGERI AB**
SE-533 94 Hällekis

Tel: +46 510-54 00 56
Fax: +46 510-54 00 67
info@thorsberg.se
www.thorsberg.se

**THORSBERG
STENHUGGERI AB**

Kinnekekalksten, marmor och granit. Golv, trappor, köks- och fönsterbänkar, trädgårdsmiljöer, fasader.

**STENENTREPRENADER
I HESSLEHOLM**

Helsingborgsvägen 8
SE-281 49 Hässleholm

Tel: +46 451 457 70
info@stenentreprenader.se
www.stenentreprenader.se

Ledande i Norden på fasad- och golvmontering. Leverantör av natursten från hela världen.

**VÄSTERVIKS
STENHUGGERI AB**

S:ta Gertruds väg 66
SE-593 42 Västervik
Tel: +46 490 822 10
Fax: +46 490 101 43
info@vasterviksstenhuggeri.se
www.vasterviksstenhuggeri.se

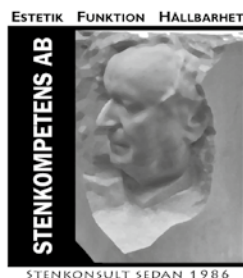
Leverantör av byggsten, bänkskivor och gravvårdar.

STENKOMPETENS AB

Stora Nygatan 27 B
SE-211 37 Malmö

Tel: +46 40 21 12 30
info@stenkompetens.se

Några timmars beslutstöd bästa investering för arkitekt, konstruktör, beställare.

ZAARSTONE
Arkelstorpsvägen 11
SE-290 62 Vilshult

Tel: +46 454 77 10 20
Fax: +46 454 77 10 30
info@zaarstone.se
www.zaarstone.se

ZAARSTONE

Vi är den kompletta naturstensleverantören som kan leverera allt inom naturstensprodukter.

STENMAGASINET

Fogdevägen 3
SE-183 64 Täby

Tel: +46 8 732 87 00
info@stenmagasinet.com
www.stenmagasinet.se

Allt i svensk och importerad natursten för inne- och utemiljö. Golv – Fönsterbänkar – Bänkskivor – Trädgård – Fasader.

**VILL DU OCH DITT FÖRETAG
OCKSÅ SYNAS HÄR?**

Kontakta Kai Marklin

Tel: +46-(0)70 594 71 95
annons@sten.se

KURS I MARKBELÄGGNING!

natursten • markbetong • asfalt

Den 19–20 september hålls en kurs i markbeläggning för besiktningsmän, projektörer och entreprenörer.

Kursen ges i Uppsala och omfattar fördjupande föreläsningar om teknik, estetik och besiktning av material och utförande av hårdgjorda ytor i teori och praktik.

Deltagarna ges tillfälle att diskutera besiktning "i fält" genom studieturer i staden.

Godkänt kunskapsprov ingår i kravspecifikationen för att bli RISE-certifierad besiktningsman för utemiljö.

STENY AB

Din lokala stenhuggare
i hela riket

Tel: +46 46 540 1888 info@steny.se www.steny.se

BRÖDERNA AHLGREN'S MARMORINREDNINGAR AB

Proffs på natursten

Mariero 1
SE-524 91 Herrljunga
Tel: +46 513 401 72
Fax: +46 513 401 90
info@ahlgrensmarmor.se
www.ahlgrensmarmor.se

MARMOR & GRANIT AB

Inredning, fasad, trappor, golv,
bordsskivor, köks- och fönster-
bänkar, trädgårdssten, gravvårdar,
montering, restaurering, konsult.

MARMOR & GRANIT AB

Industrigatan 6
SE-291 36 Kristianstad
Tel: +46 44 21 34 40
Fax: +46 44 21 33 08
info@marmorgranit.se
www.marmorgranit.se

NORRSTEN

We bring the rock to you

NORRSTEN
Sundbrogatan 29
SE-937 31 Burträsk

Tel: +46 914 550 01
Fax: +46 914 108 88
info@norrsten.se
www.norrsten.se

BRÖDERNA BÄCKMANS STENHUGGERI AB

Din kompletta stenleverantör
med 75 år i branschen.
Bänkskivor, gravsten,
marksten, konsultation.

Rådalsvägen 11
SE-653 50 Karlstad
Tel: +46 54 53 40 70
Fax: +46 54 53 45 01
info@backmanssten.se
www.backmanssten.se

SJÖSTRANDS Granit & Marmor AB

SJÖSTRANDS GRANIT & MARMOR

Slånbärgsgatan 3
SE-722 23 Västerås
Tel: +46 21 18 56 10
Fax: +46 21 30 56 30
info@sjostrandsgranit.se
www.sjostrandsgranit.se

JN SVENSK STEN

Fiskaregatan 4
SE-386 50 Mörbylånga

Tel: +46 485 65 90 04
info@svensksten.se
www.svensksten.se

STENDESIGN STOCKHOLM AB

STENDESIGN STOCKHOLM AB

Rörvägen 51
SE-136 50 Haninge

Tel: +46 8 663 26 63
info@stendesign.nu
www.stendesign.nu

KUNGÄLVS NATURSTEN AB

Vi levererar natursten
hem till Dig!

Rattgatan 17
SE-442 40 Kungälv
Tel: +46 303 22 66 05
info@knsten.se
www.knsten.se

STENHUGGARN i Bergsjö AB

Bänkskivor och Inredningssten i
granit, marmor och Silestone.
Även uppmätning och montering.
Gravvårdar – traditionellt eller
personligt specialutformat.

STENHUGGARN i Bergsjö AB

Svanbacken
SE-820 70 Bergsjö
Tel: +46 652 710 88
Fax: +46 652 710 89
info@stenhuggarn.se
www.stenhuggarn.se

LANDERNÄS YOUR STONESUPPLIER

1 000 råskivor i lager, Veckoleve-
ranser från Italien, Egen produktion.
Uppmätning, leverans, tillverkning
och montering av era bänkskivor.

LANDERNÄS MARMOR AB

Nöbbelevs mossaväg 1
SE-226 60 Lund
Tel: +46 46 399 660
Fax: +46 46 399 420
info@landernas.se
www.landernas.se

Sten & Marmor i Linköping AB

Naturmaterial som håller i gene-
rationer till köksbänkar, fönster-
bänkar, golv och väggplattor.
Proffsmontering, säkra leverans-
tider, skräddarsydda lösningar.

STEN & MARMOR I LINKÖPING AB

Tornbyvägen 3
SE-582 73 Linköping
Tel: +46 13 14 54 34
info@sten-marmor.se
www.sten-marmor.se

Natursten – vår kompetens

Hos oss möts **hantverkstradition** och **ny teknik**

Vår moderna 6-axliga CNC-utrustning formar avancerade stendetaljer.

Slutbearbetning, behugning sker manuellt i vårt stenhuggeri eller ute på restaureringsobjekt.

Våra montörer ansvarar för ett gott slutresultat.

Bänkskivor utformas efter kundens önskemål.

Vattensten i diabas. Vårt stenhuggeri har förverkligat konstnärens idé.

Stenhuggeriets historia i sju välgjorda montrar.

Vi utför

Traditionell handhugning
Avancerad maskinbearbetning
Montering
Måttagning/skanning
Utbildning
Stora och små jobb

Inom områdena

Restaurering
Fasader/portaler
Gravvårdar
Bänkskivor, inredningar
Väggskivor/plattor, konstverk
Tillgänglighetsanpassning

Vi arbetar i

Granit
Diabas
Marmor, kalksten
Skifer
Täljsten
Sandsten

MARMOR & GRANIT

marmorgranit.se 044-21 34 40

Människorna är lika viktiga som resultatet

Vi på S:t Eriks har en ambition: Att bli Nordens mest hållbara naturstensleverantör. Vi strävar efter att leverera natursten som är socialt och miljömässigt hållbar – hela vägen från arbetsvillkoren i svenska och utländska stenbrott, till våra kunder.

För att nå dit har vi infört en ny uppförandekod för S:t Eriks leverantörer som grundar sig på UN Global Compact samt relevant lagstiftning. Vi arbetar också för att fler av våra underleverantörer ska certifieras enligt den internationella standarden SA8000.

Tillsammans med dig kan vi ta ansvar och skapa en hållbar stenmarknad.

Läs mer på steriks.se/natursten

S:t Eriks är Sveriges sten- och betongpartner som med stor kompetens och ett brett och djupt sortiment bidrar till att skapa hållbara, funktionella och vackra miljöer. Vi har lokal och rikstäckande närvaro med god lagerhållning av natursten, markbeläggning, murar och trappor, infrastruktur och VA samt tak. steriks.se

S:T ERIKS
SVERIGES STEN- OCH BETONGPARTNER

POSTTIDNING B

Avsändare:

STEN

Industrigatan 6

SE-291 36 Kristianstad

Sveriges ledande leverantör av natursten

STENY

granit
marmor
kalksten
skiffer
kvartskomposit

www.steny.se

Natursten är ett hållbart, beständigt och vackert material som lyfter alla typer av interiörer. Med Steny som leverantör gör du ett stensäkert val: vi är en rikstäckande kedja som står som garant för hög kvalitet, yrkesskicklighet och lokal kundservice. Vi kan hantera stora volymer kombinerat med individuell kundanpassning och ledande leveranssäkerhet. Steny gör det enkelt att göra ett smart och hållbart val.